

У време кад су се немачки окупатор и његови сарадници престојавали у Београду, и Централни комитет КПЈ предузео је одговарајуће мере да прошири политичке и војне основе НОП-а, односно не само да учврсти, него да још више развије НОП у целој земљи према јединственим критеријумима.

Брз развој оружаног устанка у Србији, а и у неким другим деловима Југославије, стање у македонској партијској организацији, сукоб између Јосипа Копинича и Централног комитета Комунистичке партије Хрватске, даљи покушаји укључивања у народноослободилачки фронт представника појединих грађанских странака, стварање марионетске владе генерала Милана Недића, сва наведена, као и друга питања, захтевала су да о њима Политбиро ЦК КПЈ продискутује и донесе неопходне одлуке. Политбиро ЦК КПЈ одржао је, осим 22. јуна и 4. јула, још три седнице у Београду за које се зна.

Тако је на седници од 16. јула 1941. расправљано о сукобу између Јосипа Копинича, који је био одређен за радиовезу Коминтерне са комунистичким партијама Аустрије, Швајцарске, Чехословачке, Мађарске, Италије, Грчке и Југославије, и Централног комитета Комунистичке партије Хрватске када је формирана истражна комисија са Благојем Нешковићем на челу. Следећа седница Политбироа ЦК КПЈ била је 10. августа, и на њој је разматран извештај ове истражне комисије и Кардељево писмо Титу, на основу чега је донета одлука о кажњавању пре свега чланова Месног комитета КПЈ Загребa и ЦК КПХ, који су подржали ставове Копинича.

На следећој седници Политбироа ЦК КПЈ, која је одржана 31. августа у Кумодрашкој улици број 222 у илегалном стану Ивана Милутиновића, у раду су учествовали: Јосип Броз Тито, Александар Ранковић, Иван Милутиновић, Иван Рибар-Лоло и Драган Павловић-Шиља. Извештаје су поднели: Драган Павловић о стању партијске организације Македоније, Иван Рибар-Лоло о омладини и Иван Милутиновић о финансијама. После свестране дискусије у вези са партијском организацијом у Македонији, решено је да се пошаље писмо Централном комитету Бугарске радничке партије и члановима Покрајинског комитета КПЈ за Македонију, са позивом на акције и разјашњавање дотадашње неактивности Покрајинског комитета, као и телеграм Георги Димитрову. Поред тога, одлучено је да Драган Павловић-Шиља поново оде у Македонију, уручи та писма и организује партизанске одреде.

По питању омладине одлучено је да се попуни Биро Централног комитета СКОЈ-а, јер је Ратко Митровић био упућен на рад у Војводину, где је ухапшен 3. августа, а Јован Стои-сављевић је такође ухапшен почетком августа 1941. у Топ-чидеру при поласку на терен. Уместо њих одређени су Милан Радосављевић и Љубинка Милосављевић, секретар Покрајин-ског комитета СКОЈ-а за Србију. Затим је одлучено да се изда манифест јединственог омладинског фронта. Осим тога, потвр-ћене су одлуке Централног комитета СКОЈ-а о организацији омладине у партизанским одредима и дат је налог Централ-ном комитету КП Хрватске да организује нови ПК СКОЈ-а, пошто је претходни претрпео велике губитке.

О питању народноослободилачког фронта одлучено је да Покрајински комитет КПЈ за Србију изда проглас поводом образовања квислиншке владе генерала Недића, и да се раз-говори о питању заједничког прогласа са грађанским стран-кама приведу крају.

Једна од најважнијих одлука овог састанка Политбироа ЦК КПЈ била је да се, најкасније до 15. септембра, сазове саветовање Главног штаба партизанских одреда Југославије са члановима и представницима из свих југословенских зема-ља и покрајина и да се истовремено одржи проширена сед-ница ЦК КПЈ.

У складу са закључцима Политбироа ЦК КПЈ од 31. авгу-ста, Покрајински комитет КПЈ за Србију је у Београду орга-низовао неколико разговора са представницима грађанских странака, у првом реду са четницима Драже Михаиловића и Косте Пећанца. Разговори са представницима Драже Михаи-ловића одржани су 8. септембра. Са стране народноослободи-лачког покрета у овим разговорима учествовали су: Благоје Нешковић, који је после Ранковићевог одласка на слободну територију постао секретар Покрајинског комитета, затим Буро Стругар и Војин Николић, који је највише радио на ор-ганизацији народноослободилачког фонда у Београду, а са четничке стране: Бранислав Пантић, пуковник, Велимир Пи-летић, мајор и још два представника. Официри Драже Михаи-ловића и овом приликом су предлагали да партизани обу-ставе своје акције. Представници народноослободилачког по-крета су, увидевши да четници још не показују спремност за заједничке акције против окупатора, предложили:

- а) пријатељство и добре суседне односе,
- б) заједничке припреме за крупније акције или за по-следњи моменат,
- в) заједничко гоњење пљачкаша.

Састанак није донео никаквог резултата, а преговори су прекинути уз обећање да ће се наставити на терену пошто се поднесе извештај Дражи Михаиловићу.

Тakoђе почетком септембра, у Београду су вођени прего-вори са групом четника генерала Љубе Новаковића, који је у почетку био под командом Косте Пећанца, али се одвојио у тренутку кад је Коста Пећанац потписао споразум о сарадњи са Немцима, крајем августа 1941. године. Састанак са пред-ставницима Љубе Новаковића одржан је у Душевној болници. Са стоапе народноослободилачког покрета разговооима су

Ту се налазио Политбирор ЦК КПЈ, ПК КПЈ за Србију и МК КПЈ за Београд. Пошто се највише руководство КПЈ налазило у Београду, он је био центар југословенске револуције од маја до половине септембра 1941, тако да се с иравом може говорити о београдској фази рада ЦК КПЈ и Главног штаба НОПОЈ.

Почетком септембра наметнуо се проблем повлачења из Београда истакнутих активиста КПЈ, посебно оних који су били познати полицији а живели су илегално у граду. Још тада је закључено да све такве комунисте треба извући на слободну територију, чим њихов даљи боравак буде скопчан са животном опасношћу. Кад су исправе биле готове, Тито је 16. септембра напустио Београд у пратњи Даворјанке Пауновић, Веселинке Малинске, Јаше Рајтера и свештеника Милутиновића. Путовали су возом до Ужичке Пожеге, а онда су запрегом и пешице стигли у село Робаје код Ваљева, где се Тито први пут сусрео са партизанима, односно са Колубарском четом Ваљевског НОП одреда.

Два дана после Титовог одласка из Београда, 18. септембра изашли су у Посавски НОП одред Александар Ранковић, Иван Милутиновић и Иво ЈТоло Рибар. Њихов излазак на слободну територију организовао је Милош Матијевић-Мрша, на тај начин што је Милентије Поповић предложио за курира Слободана Папакочу, који их је у народним оделима извео преко Чукарице, Железника и Дражевца у Посавски НОП одред. Сличним путем изашао је на слободну територију крајем септембра 1941. Едвард Кардељ.

Са одласком Политбирора ЦК КПЈ на слободну територију завршена је прва, односно почетна фаза НОП-а у Београду. То је била фаза у којој су се у почетку гајиле илузије о брзој победи Совјетског Савеза, а у складу с тим и о брзом преузимању власти у градовима од окупатора и њихових сарадника. Недовољно обучени, без довољно оружја и психички припремљени за разне врсте уличних акција, чланови КПЈ, СКОЈ-а и други патриоти храбро су кренули у оружане акције по свим крајевима Београда. У судару са непријатељем један део њих је погинуо или био ухапшен, и касније стрељан. Развој војнополитичке ситуације у Србији јасно је показивао да се власт не може задобити на барикадама у градовима, да ће народноослободилачка борба трајати знатно дуже и да се партијски и скојевски кадрови морају извући из градова, па и из Београда, у унутрашњост земље. То не значи да се одустало од акција у градовима, па и у Београду, али су те акције добиле другостепености карактер. Херојска борба омладинаца у лето 1941. у Београду имала је политички и морални значај, а и одјек у унутрашњости, јер је подизала борбени морал и у провинцији. Тито је високо оценио ово залагање Београђана у току НОР и социјалистичке револуције и о томе је, између осталог, писао: „Београд је не због тога, што се ту налазило руководство, већ због великог броја кадрова био, тако рећи онај центар одакле су давале директиве и слати људи на терен да раде на организацији устанка. Друга важна чињеница је да је Београд као град иако, додуше, страховито пострадао, дао од самог почетка најјачи отпор окупатору.

Његови грађани, чланови и симпатизери Партије, родољуби и омладина пружили су жесток отпор непријатељу, што је, разумеје се, у политичком погледу имало велики одјек и ван Београда. Тако је Београд био за нас онај центар из кога је, као што то обично бива у таквим великим моментима и револуционарним периодима, зрачио нови дух, нова идеја покрета."

Све идеје које су протекле од ЦК КПЈ док се налазио у Београду почеле су да се остварују на слободној територији у западној Србији. Ту је и спроведен закључак са седнице Политбироа од 31. августа и одржано војнополитичко саветовање у Столицама код Крупња 26. и 27. септембра. На том саветовању се, у првом реду расправљало о изграђивању војне организације НОП-а и начину даљег вођења оружане борбе, прилагођавању КПЈ нарасталим потребама борбе, ширењу и јачању јединства народа у НОП-у, укључујући и однос према четницима Драже Михаиловића, стварању и деловању народне власти у форми народноослободилачких одбора. То су била најважнија питања, о којима су донесени партијско-политички закључци и ставови.

Што се тиче Београда, донет је закључак да се партијска структура брже и ефикасније помера према новом тежишту акције. У вези с тим, истакнута је потреба да обласни, покрајински и централни комитети преносе своја седишта на ослобођену територију, а да у окупираним градовима остављају мања оперативна руководства, поверенства и пунктове. Према овом закључку, требало је Покрајински комитет КПЈ за Србију да изађе на слободну територију Ужичке Републике. У ствари, највећи број његових чланова већ се налазио на терену или на слободној територији. Што Покрајински комитет није изашао у целини на слободну територију Ужичке Републике, вероватно су диктирали и одређени новонастали услови у Београду, а пре свега провала Месног комитета КПЈ и СКОЈ-а и пад неких чланова Покрајинског комитета непријатељу у руке, али је и ЦК КПЈ оставио секретара ПК и неке чланове са одређеним задацима. У Београду долази до проширивања политичких основа НОП-а ангажовањем нових кадрова, упркос, сталним ударима окупатора и њихових сарадника, у првом реду специјалне полиције.

Борба против окупатора и квислинга у току прва два месеца устанка у Београду добијала је све шири замах, упркос оштрим мерама непријатеља и губитака, које је имала Партија и СКОЈ. Иако су свакодневно чланови КПЈ, СКОЈ-а и остали родољуби одлазили из Београда у паргизанске одреде, на њихово место су пристизали нови чланови са жељом да се боре против непријатеља, израсли у ватри борбе, односно у извршавању ратних задатака. Организација народноослободилачког покрета у Београду попримала је све масовнији карактер. Преко народноослободилачког фонда и омладинских актива увлачене су у акцију широке масе грађана, пре свега из редова омладине. Борбене групе омладине наставиле су и у септембру са акцијама против непријатеља НОП-а свих врста. Штавише, борба у септембру достиже кулминацију, што се изражава у губицима немачких војника и квислиншких агента с једне стране, а специјална полиција и Гестапо успевају први пут да изврше веће провале у КПЈ и СКОЈ-у, с друге стране.

Процес придобијања нових присталица текао је постепено. Најпре је разговарано о политичкој ситуацији и путем разговора се утицало на одређену личност, затим су јој давани леци да их чита, а потом да их дели својим познаницима и да даје и прикупља средства за Народнослободилачки фонд. То су били облици рада преко којих је омасовљаван народноослободилачки покрет у Београду.

Непосредно после формирања Недићеве владе, партијска организација, чији је секретар био Михајло Пјевац, одлучила је да запали антикомунистичку изложбу. У групи за извршење задатка налазили су се Михајло Пјевац и двојица кандидата за чланове КПЈ: Александар Павловић-Караш и Владимир Рајковић, молер, који је био запослен као радник на изложби и добро познавао просторије у згради у Гарашаниновој улици број 8 (Светозара Марковића). Рајковић је био задужен да 31. августа подметне експлозив, али се уплашио и одбио да то учини. Пошто се поколебао, испред зграде изложбе, приметио их је чувар, отворио ватру и лакше ранио Рајковића, а онда су се сва тројица разбежали и нашли се у стану браће ЈТенард, где га је превила Цвијета Милошевић. Пошто је инсистирао да му се обезбеди лекар, два омладинца су довела лекара Злоковића, али су наишли агенти и ухапсили Рајковића и он је одао не само браћу Ленард него и своју жену Радмилу Рајковић и друге о чијем је раду знао.

Иако су Партија и СКОЈ стално објашњавали и васпитавали своје чланове да се чврсто држе пред класним непријатељем, било је слабића који су одмах попустили, као Рајковић, који је одао све што је знао о ударницима са Булбулдера. Иако акција да се дигне у ваздух антикомунистичка и антимаџонска изложба није успела, она је унела извесну забринутост код окупатора и специјалне полиције.

На основу потказивања Мартина Коншака, од 30. августа 1941, који се сам пријавио полицији, а који је био задужен за војни рад у Раковици и Кнежевцу, проваљене су припреме за диверзије на прузи Београд—Ниш у околини Београда, и сви они који су радили за НОП. На основу ове информације војни командант Србије наредио је 2. септембра да једна јединица у јачини батаљона, као и шуц полиција исте јачине и 16 људи из Гестапоа, опколе ову територију и похapse проказане личности. Истог дана поподне специјалним возом дошле су поменуте немачке снаге и блокирале село Кнежевац. Становници села су сакупљени и ухапшено је 25 лица које је проказао Коншак, међу њима и Божидар Јеремић, чиновник Министарства пољопривреде, за кога је мислио да је члан ЦК. Приликом претреса села пронађен је један митраљез од 15 тт са 1.000 метака, два револвера и једна пушка и више килограма експлозива. Коншак је такође провалио сараднике НОП-а, у Раковици у фабрикама „Мотор“, „Југострој“, „Голднер“ и на основу његове доставе до половине септембра 1941. ухапшено је 9 лица и приведено одељењу специјалне полиције.

На дан 3. септембра око пола шест убачена је бомба у складиште бензина за немачку војску у Улици краља Александра број 87 (Булевар револуције). Бомба је оштетила врата, бурад и произвела пожар, али је пожар угашен.

Истог дана нешто касније, око 8 часова, у Неготинској улици (Станислава Сремчевића) убијен је немачки војник, који је носио пошту за команду смештену у школи у Улици Војислава Илића. Ову акцију извршила је ударна група Војислава Нановића. У групи су се налазили Слободан Томић из средњошколског централног руководства, Момчило Митровић из II мушке, Мома Стефановић из V и Радован Носић из IX мушке гимназије. Њих је Марко Никезић снабдео једним пиштољем типа „валтер“ и две бомбе и дао им задатак да убију немачког официра, по могућству припадника 55 јединице. Свако од њих у групи имао је револвер и бомбу. Пре ове акције група је била онгажована за обезбеђење кад је ослобођен Александар Раиковић и у још неким акцијама. За извршење задатка изабрали су Синђелићеву улицу. Цело поподне су провели у улици али задатак нису извршили, јер није било подесне ситуације, једноставно још нису били психички спремни за такву акцију, а Босић и Митровић до тада нису пуцали из револвера. Кад су обавестили Никезића да задатак није извршен, он им је саопштио да се акција по сваку цену мора извршити, следећег дана, у противном биће искључени из организације и разоружани. Договорено је да пуцају Слободан Томић и Војислав Нановић, а остали да пуцају увис да би испробали пиштоље. Са два пуцња убили су

немачког војника 3. септембра у Неготинској улици. Убрзо је извршена блокада целог краја и приведено је 40 омладинаца, али међу њима није било ниједног из ударне групе, јер су успели да побегну.

Специјална полиција била је изузетно активна у септембру, претресајући низ кућа по Београду на основу доставе или насумице. На дан 3. септембра ухапшена је Љубица Велебит у Млатишуминој улици број 9, код једне раднице фабрике „Моравија“. Сутрадан у истом стану ухапшена је Иванка Главашки и све три су жене после саслушања отеране у логор. Наиме, специјална полиција је, кад би провалила неки стан, у њему остављала заседу и хапсила све оне који би следећих дана павратили у тај стан.

У ноћи између 4. и 5. септембра ухапшена су браћа Љубомир и Драгутин Ленард из Војводе Бране улице број 10. У њиховом стану ухапшене су Цвијета Милошевић, званични дневничар Министарства социјалне политике и Марија Пајић, студент, и сви су послати у концентрациони логор Бањица. Исте ноћи ухапшена је Радмила Рајковић, која је учествовала у неким акцијама заједно са њима, као што је паљење гараже „Форд“ у Гробљанској улици, затим Александар Караш и др. Те ноћи похапшени су сви они за чију је активност знао Владимир Рајковић на Булбудеру. Неколико храбрих ударника успело је да истог дана пређе у илегалу, међу њима се налазио и Војислав Црњански, и полиција није успела да га ухапси, зато су привели његову мајку из Ртањске број 9.

Увече на дан 3. септембра у околини Железничке станице Београд — Доњи град немачка патрола приметила је једну групу омладинаца и почела да их засипа пушчаном и митралеском ватром, али ниједног од њих није успела да ухвати. Истог дана изјутра око 5 часова из дворишта зграде у Цветковој улици број 8 убачена је флаша са бензином у једну шталу у Краља Александра улици број 346, у којој се налазила комора немачке војске. Два дана касније, 5. септембра око 14,20 часова, запаљен је аутомобил у Крајинској улици пред зградом број 30. На ове акције ударних група непријатељ је одговарао новим и још отшријим репресалијама. Од 1. до 3. септембра стрељан је 21 затвореник, а за убиство немачког поштарца 3. септембра стрељано је 50 талаца.

Свакако највећи удар Партији и СКОЈ-у задала је провала Месног комитета КПЈ и СКОЈ-а, чији се конци вуку још од тренутка када је 3. августа ухапшен Ратко Митровић, члан Покрајинског комитета КПЈ за Војводину и инструктор ЦК КПЈ. Ратко је у почетку одбијао да призна своју улогу, али су га теретили са њим ухапшени чланови КПЈ у Кикинди. Касније, током августа, пребачен је у затвор Гестапоа у Београду, који га је почетком септембра уступио специјалној полицији да настави истрагу. На саслушању у специјалној полицији Ратка Митровића су не само препознали, него је углавном признао све што је знао о раду КПЈ и СКОЈ-а. Он је одао имена људи са којима је сарађивао у току свог партијског и скојевског рада, али није могао знати где се тренутно налазе, јер су они били у дубокој илегалу. Самим тим што је открио њихова имена, омогућио је специјалној полицији да отвори њихов досије и да за њима отпочне трагање.

Почетком септембра 1941. у затвору специјалне полиције налазио се и Милић Јанковић, секретар партијске јединице која је покушала атентат на агента Животу Јеремића. Ратко Митровић је упутио полицију на овог Јанковића, уверен да он познаје на Дорђолу једног омладинца, који би могао знати где илегално борави Лука Шунка, секретар МК СКОЈ-а. Преко овог омладинца 10. септембра сазнало се да се он крије у некој од кројачких радњи у Улици цара Лазара. Истог дана је извршен претрес свих кројачких радњи у поменутој улици и ухапшен је Лука Шунка. Већ деморалисан Ратко Митровић утицао је на Шунку да као секретар МК СКОЈ-а и члан Месног комитета КПЈ за Београд призна све што је знао о раду Партије и СКОЈ-а у граду.

У периоду од пада Луке Шунке до пада МК Партије и СКОЈ-а извршено је више акција у Београду. Тако је 16. септембра увече један младић пуцао на фолксдојчера Вебера Јакова код рингишпила у Улици Димитрија Туцовића. У ноћи између 16. и 17. септембра нападнуте су зграде железничке станице, општине и поште у Железнику, одакле је однет новац.

Половином септембра специјална полиција је ухапсила члана КПЈ Радишу Тимотића у Улици Јована Ристића бр. 39 (Светозара Марковића). Неколико дана касније, 18. септембра, агенти специјалне полиције Радослав Грујичић и Никола Губарев ухапсили су доктора Ненада Паренту, секретара II рејонског комитета, на циглани Шићанског у тренутку кад је требао да се састане са кројачем Радославом Илкићем, кога је полиција већ била ухватила. Том приликом пао је у руке полицији и Стеван Хладни. Сав партијски материјал за II рејон доносио је Парента код Илкића а одатле је преко техничара рејона разношен по партијским организацијама. Ову дужност обављале су три жене. од којих је Десанка Бркић била проваљена од стране Илкића, а она је одала партијску организацију у генералној дирекцији српских државних железница, па су ухапшени Ратко Јојић, Богдан Перовић, Олга Јојић, а расписана је потерница за осталим члановима који су већ били изашли из Београда: Војиславом Јеремићем, Олгом Крстић, Бранком Цветковићем и Станком Корже.

После десет дана злостављања и мучења др Паренту су извели из затвора Драги Јовановић и Губарев и одвели га у непознатом правцу. Тада је вероватно стрељан. Такође је стрељан и Илкић, као и чланови партијске организације из дирекције српских државних железница. Неки од ухапшених л пућени су у концентрациони логор само због тога што им је у стану пронађена комунистичка литература, као код Лудвига Ковача-Словенца пристава дирекције државних железница.

Одређени комунисти, за које је специјална полиција имала податке да су осуђивани од суда за заштиту државе или су били деца истакнутих комуниста, као др Душица Живковић-Стефановић, ћерка Лазара Стефановића, која је ухапшена 26. септембра 1941, такође су хапшени.

За једним бројем комуниста по својој линији трагао је Гестапо и хапсио их. Тако су средином септембра похапсили

групу крајачких радника, међу њима Бранка Илића и Бранка Јенчу, за које се каже да су наведени на признање „тек по примени поштреног саслушања“ и да се код њих не ради о „обичним прирепцима КПЈ већ о изразитим борцима комунистичког система“. За њих се тражила смртна казна „да би се овакви елементи искоренили једном заувек“.

Још увек није довољно објашњено како је нагло нао у руке специјалне полиције Меснн комитет КПЈ и СКОЈ-а крајем септембра и почетком октобра 1941. године. Најпре је проваљен стан у Улици Грчића Миленка 88. На дан 22. септембра Буро Стругар, који је неколико дана пре тога постао секретар Месног комитета, заказао је састапак ЈТајошу Јо, секретару II рејонског комитета, који је привремено обављао ту дужност после хапшења Ненада Паренте 18. септембра, у близини тог стана. Полиција је у то време већ знала за тај стан и поставила је заседу. Кад су се њих двојица срели, пришла су два агента и један од њих, Бранислав Грковић препознао је Буру Стругара, јер га је раније негде легитимисао. Бура је покушао да бежи претходно ударивши Грковића у раме, али су агенти за њим припуцали и ранили га у ногу, а затим га ухватили и одвели у специјалну полицију.

Већ истог дана партијска организација Београда је сазнала да је Буро Стругар пао у руке полицији. Следећег дана Цана Бабовић се састала с Јанком Јанковићем, који је обавестио да је Буро Стругар ухапшен и да се изванредно држи. Стругар је био један од оног малог броја затвореника, који је саслушаван и мучен и у затвору Гестапоа у Александровој улици број 5. На сва мучења и ударце Буро је одговарао презривим ћутањем. Познате су његове речи које је изговорио агентима: „Пси једни, знам много али вам ништа нећу рећи.“ Из затвора Специјалне полиције спроведен је у логор Бањица и стрељан.

После пада Стругара, неколико дана касније, у ноћи између 27. и 28. септембра, откривен је стан у тзв. „Перивоју“ у Малом Мокром Лугу, у Улици војводе Баћевца. Те ноћи са Мршом се налазила његова другарица Љубинка Стричевић, члан V рејонског комитета КПЈ и Миле Радосављевић-Абас. Развила се неравноправна борба са полицијом и док је Миле пуцао Мрша је уништавао партијска документа. Забуну код агената због пруженог отпора искористио је Миле Радосављевић и побегао а Мрша је ухапшен док је спаљивао извештаје из разних крајева Београда о диверзијама и спискове ударних група и курира, које је успео делимично да спали али није успео да уништи Билтене. Према најновијим истраживањима, Милош Матијевић је откривен приликом провале курирске везе са Космаја и одмах одведеи у затвор специјалне полиције у ћелију број 12, и у том затвору остао је све до 16. децембра 1941, када је пребачен у логор Бањица, а стрељан у Јајинцима 17. децембра 1941.

После хапшења Милоша Матијевића и његовог саслушања 29. септембра, дошло је до пада целог Месног комитета КПЈ и делимично СКОЈ-а. Наиме, још у току истраге над Луком Шунком био је откривен стан који је користио Месни комитет у Величковој улици број 19. Полиција је у овом стану 30. септембра ухапсила Душана Грубача, члана МК, који

се ту случајно затекао. Грубач је признао да је члан МК и открио је да следећег дана има састанак са једним чланом Месног комитета у Виноградској улици; био је то Саво Стје-пић, који је требало да га одведе на састанак у МК, а кога је Грубач на лицу места показао полицији и он је ухапшен. Мало даље, у истој улици, проказао је Вукицу Митровић и Давида Пајића, који су били пошли на састанак Месног комитета. Да-вид се супротставио агентима са пиштољем у руци и био је убијен на лицу места, Вукицу Митровић, која је покушала да побегне али агенти су је ранили у главу, ухапсили су и одвели у затвор специјалне полиције, где упркос страховитом му-чењу „није хтела ништа да говори о свом партијском раду”.

После пада ЈТуче Шунке кратко време секретар МК СКОЈ-а био је Павле ЈТабат, који је такође 1. октобра пао у руке полицији. Претходно, 28. септембра, ухапшен је и Бо-жидар Стаменковић, члан МК СКОЈ-а, који је био пошао иа састанак једног скојевског актива у Улици Димитрија Туцовића. Он је налетео на групу агената, који су покушали да га ухапсе. У пуцњави која је потом настала, Божидар Ста-менковић је рањен у врат и одведен у затвор Специјалне по-лиције, где је са осталим члановима МК Партије и СКОЈ-а био изложен тортури и саслушавањима и на крају сви за-једно, 16. децембра, упућени су у логор на Бањици и стрељани следећег дана.

Док је Специјална полиција откривала МК Партије и СКОЈ-а, немачки окупатор вршио је масовна стрељања. Само од 1. до 3. септембра стрељан је 71 затвореник. Седмог сеп-тембра ухапшено је 17, а 19. септембра 61 талац. Тринаестог септембра ухапшен је „комунистички вођа и убијен комуни-ста при дељењу плаката”. Три дана касније стрељан је 91 затвореник због напада на немачке војнике на железничкој станици Топчидер међу којима се налазила и група од 11 жена активиста НОП-а: Маријана Грегоран, Марија Пајић, Цвијета Милошевић, Јованка Радаковић, ЈЉубица Велебит, Анђа Кустудић-Живановић, Милица Михајлица, Стана Ради-шић, ЈЉубица Срзентић, Лепосава Смиљанић и Невенка Зе-ковић. Следећег дана немачке власти су стрељале још 200 талаца и 49 затвореника из логора Бањица. На Чукарици 19. септембра ухапшена су 42 таоца и 300 цигана. Приликом рација 27. септембра ухапшена су 122 таоца а истог дана стрељано је 150 затвореника, међу којима је било 39 из ло-зора Бањица.

Устанак у Србији, као и у целој Југославији, принудио је немачке команданте у Београду, па и команданта Балкана, да почну озбиљније размишљати о тешкој ситуацији у којој су се нашле немачке војне снаге на овом простору. При оцени свог положаја немачки представници у Београду нису били јединствени. Команда Балкана и Виша команда за нарочиту употребу 65 нису биле убеђене да ће се формирањем Недићеве владе решити питање устанка, односно да ће та влада успети да угуши устанак, док су војноуправни командант Србије генерал Данкелман и изасланик спољних послова Бенцлер били у том погледу оптимисти.

Уочавајући тежину положаја немачких војних снага у Србији и угроженост виталних немачких интереса, фелдмаршал Лист, командант Балкана, 4. септембра је одлучио да у Србију пошаље ојачан 125. пешадијски пук и једно лако артиљеријско одељење 164. пешадијске дивизије, а 5. септембра издаје наређење да се уништи устанички покрет у Србији, са напоменом да посебну пажњу треба обратити најважнијим саобраћајницама, а пре свега Београду као престоници, у коме треба увек имати на располагању довољно покретне резерве војних јединица.

Међутим, из Србије су и даље стицали неповољни извештаји, који су обавештавали Врховну команду о даљим напредовањима устаника и све угроженијем положају немачких војних снага. Из њихове садржине неминовно се наметао закључак да постојеће три посадне дивизије и полицијске снаге нису довољне за борбу са устаницима и да су нужна појачања. Због тога се фелдмаршал Лист још једном обратио немачкој Врховној команди и у том циљу 11. септембра послао У Берлин начелника свог штаба генерал-машра Ферча, да укаже на слабости посадних јединица и да замоли Врховну команду да у Србију упути једну способну ударну групу са фронта у јачини од најмање једне дивизије. По одласку Ферча, Лист је 13. септембра послао телеграм Врховној команди са предлогом да команда немачких јединица буде обједињена под командом једне личности, којој би се предала „нелокупна извршна власт“, односно командовање трупима, које буду ангажоване на угушење устанка. Као нарочито погодну личност за овај положај Лист је предложио генерала пешадије Франца Бемеа, који је пореклом био Аустријанац и одличан познавалац прилика на Балкану.

Хитлер је тек тада схватио сву озбиљност ситуације у којој су се нашле немачке снаге у Србији, па је 16. септембра

изашао у сусрет Листовим захтевима издајући му заповест за угушење устанка на простору Југоистока, мислећи при том пре свега на Србију. Хитлер је гом приликом одлучио да пошаље у Србију 342. пешадијску дивизију из Француске, јер су три посадне дивизије са полицијским и квислиншким снагама биле недовољне да савладају устанак. За команданта свих удружених непријатељских снага које ће учествовати у угушавању устанка, Хитлер је одредио генерала Бемеа, захтевајући да се у Србији осигурају саобраћајне везе и објекти важни за немачку ратну привреду, а да се потом „најоштријим мерама на дуже време успостави окупациони поредак". Том приликом Хитлер је, иоред обећањ појачања у виду једне пешадијске дивизије, оклопних железничких возова и трофејних тенкова, ставио у изглед довођење још једне дивизије са Источног фронта.

Ову Хитлерову наредбу још је одређеније прецизирао начелник Врховне команде фелдмаршал Кајтел, наглашавајући шга све треба предузети против устаника у окупираним земљама. Између осталог, да за једног убијеног немачког војника треба стрељати 100 а за рањеног 50 комуниста, односно талаца. Ова наређења постала су основне смернице којих су се у борби против народноослободилачког покрета држале немачке војне, управне и полицијске власти у Србији.

Генерал Беме стигао је 19. септембра у Београд, где је сместио свој штаб и почео са припремама за уништење устанка у луку Саве, тј. у Мачви и Подрињу. Одмах по његовом доласку, 21. септембра, шеф војне управе окупиране Србије Харолд Турнер упутио му је реферат у коме је изложио мере које треба предузети не само против устаника у луку Саве, него је изнео и идеју о детаљном „чишћењу Београда".

Турнер је предлагао темељно и оштро чишћење Београда, сматрајући да из њега полазе све везе и директиве, пре свега из редова интелигенције, па је сматрао да лица из ових кругова треба затворити, а у подесном тренутку и уништити. Осим тога, Турнер је предлагао да се похapse сви активни официри и подофицири, сем оних који су у служби Недићеве владе, и да се похapse Јевреји и Цигани. На крају, Турнер је захтевао да се у Београду поново објави позив за предају оружја, муниције и експлозива са роком од неколико часова, а да се за то време Београд блокира, под претњом да ако се пронађе оружје, неће бити стрељан само сопственик оружја, него и власник куће у којој станује ималац оружја.

Није требало дуго чекати да се наведене претње почну остваривати. У борбама са 1. шумадијским НОП одредом код Тополе, немачке јединице изгубиле су два официра и 20 војника, док их је 16 нестало а 3 рањено. Већ 4. октобра наредио је генерал Беме да шеф војне управе одреди 2.100 затвореника, првенствено комуниста и Јевреја из концентрационих логора у Шапцу и Београду, с тим да буде стрељано 805 затвореника из логора у Шапцу, а остало из београдског логора код Топовских шупа, где су се претходно налазили ухапшени Јевреји.

Стрељање у Београду вршио је корпусни батаљон за везе
449 апочело је 9. октобра на простору између Јабукe И Пан-

чева када је стрељано 180 лица, а настављено је 11. октобра у околини стрелишта у Јајинцима, када је стрељано 296 лица, тако да је за два дана стрељано 449 лица. Стрељање је извођено пушком на одстојању од 12 метара, а на сваког од затвореника пуцало је пет стрелаца.

Неколико дана касније, 17. октобра, стрељано је 200 комуниста и Јевреја због убиства два припадника немачких оружаних снага на улицама Београда.

Друго масовно стрељање Јевреја у Београду, по Бемеовом наређењу, извршено је 27. и 30. октобра због 10 погинулих и 24 рањена немачка војника из јединица које су биле опкољене у Ваљеву. Према кључу који је тада важио претпоставља се да је стрељано 2.200 лица, међу којима је било око 400 Цигана.

Посебној врсти терора и притиска било је изложено становништво Београда, не само због тога што су се у Београду налазиле најбројније окупаторске и квислиншке снаге, него због изузетне и разноврсне делатности народноослободилачког покрета у Београду, који је окупатор покушавао да уништи и у том циљу је предузимао разне врсте репресалија према становништву Београда. Немачка офанзива против НОП-а у западној Србији поклапала се са акцијом специјалне полиције, која је успела да уништи Месни комитет Партије и СКОЈ-а, како смо већ раније описали. Сви похапшени у Београду мучени су најпре у једном од београдских затвора, где су изнуђивана признања најбруталнијим физичким мучењима.

Број затвора од почетка окупације се повећао, јер Главњача и затвор у управи града на Обилићевом венцу нису могли да приме све ухапшене, зато је Гестапо за своје потребе претворио у затвор зграду у Александровој бр. 5, а користио је и неке просторије ратничког дома, где је био смештен и Гестапо. Специјална полиција, поред затвора на Обилићевом венцу, од половине 1942. године отворила је затвор у Бушиној улици. Тај затвор је функционисао као „истражни“ и био је смештен у сутерену бивше коњичке касарне.

Гестапо и специјална полиција размењивали су информације о затвореницима и није редак случај да су и једни и други саслушавали и мучили лица за која су били посебно заинтересовани, нарочито ако су стекли убеђење да је то неко од функционера и чланова КПЈ и СКОЈ-а. Да би се међусобна сарадња што боље развијала, у Управи града Београда налазио се један немачки официр за везу између Управе града и Гестапоа. Осим тога, Гестапо је установио и награде у новцу за показане резултате у борби против народноослободилачког покрета. Од добијеног новца у Управи града формиран је фонд за сузбијање комунизма.

Заједничком злочиначком делатношћу окупатори и квислинзи нанели су посебне губитке становништву Београда. Само у периоду од почетка окупације до краја октобра 1941, у ствари за четири месеца, стрељано је у Београду 4.750 талаца.

Како ни масовним хапшењима, стрељањима, мучењима по затворима и логорима нису могли уништити НОП у Београду, нацисти су почели размишљати о његовом тоталном униште-

њу. Тако је Херман Нојбахер, специјални опуномоћеник немачког министарства спољних послова за Балкан, 21. новембра 1941. изјавно да оно што је Београд доживео приликом бомбардовања у априлском рату није ништа према ономе што му се спрема. Нојбахер је помињао решеност нациста да униште Београд на тај начин што би војска опколила град, а унутар града становништво би непрекидно четири часа тукле штуче и артиљерија, а ако би неко покушао да бежи из обруча био би убијен од немачких трупа које би опколиле град.

Да су постојале намере немачких окупатора да разруше Београд сазнајемо из докумената о разговору између бугарског генерала Станчева, одређеног од бугарског генералштаба за везу код војног команданта Србије и шефа полиције окупирани Србије генерала 85 Аугуста Мајснера. Разговор је вођен почетком 1942, и тада му је Мајснер саопштио да су у последњим наредбама војног команданта Србије изражене тенденције да се Београд као целина примора на колективну одговорност. Између осталог, Мајснер је саопштио да Гестапо у Београду припрема хапшење 5—6.000 људи. У извештају поводом тог разговора износи се да Немци заступају тезу да Београд није српска варош и „да Србима не припада по начелима животног простора на која немају утицаја историјски аргументи“.

Вероватно су нацисти схватили да уништењем Београда не би постигли свој циљ да униште устанак, јер би на тај начин само још више појачали мржњу оног дела српског народа који се борио за слободу, а морали су имати извесних обзира и према својим сарадницима — домаћим издајницима. Осим тога, са Београдом се није могло учинити оно што је урађено са варшавским гетом, јер Београд у ослободилачкој борби није био усамљен, већ су партизански одреди у целој земљи водили оштру и бескомпромисну борбу против окупатора и њихових помагача. Иако су крајем 1941. године партизански одреди привремено потиснути из околине Београда, западне Србије и Шумадије, оружана ослободилачка борба ојачала је у другим крајевима у јужној Србији, Санџаку итд.

Ако су одустали од намере да разруше град, окупатори су и даље хапсили становнике и вршили масовна стрељања, светећи се на тај начин Београду, који се упркос репресалијама није смиривао. Према немачким подацима, у току 1941. године немачка војска и полиција у Србији стрељала је око 20.000 људи. Отприлике половина тих жртава односи се на Београд. Међу тим људима, поред Београђана, нашао се приличан број затвореника доведених из унутрашњости Србије.

ТИТОВЕ ДИРЕКТИВЕ О ИЛЕГАЛНОМ РАДУ

Са слободне територије у западној Србији где се налазио, Тито је одржавао везу са Београдом, пре свега са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију, пратећи развој НОП-а у Београду. Док се народноослободилачки покрет на слободној територији разрастао у ширину преко народноослободилачких организација и народне власти и постајао све масовнији и самопоузданији, јер су масе биле уверене да се успешно могу борити против немачке војске, у Београду је ситуација постајала све сложенија за илегалан рад и непосредне борбене акције. Провала у септембру ограничила је могућност за успешан рад и Покрајинског комитета и обповљеног Месног комитета КИЈ за Београд.

Обавештен о провалама и губицима у београдској партијској организацији и сужавању могућности за акције, Тито је из Ужица 19. октобра 1941. захтевао да Покрајински комитети Партије и СКОЈ-а пренесу своја седишта ван Београда на слободну територију да би могли ефикасније да делују. Око овог писма постоје различита мишљења. Секретар Покрајинског комитета Нешковић тврди да ово писмо није примио, а да је на основу процењивања веза које је изградио са окружним комитетима стекао утисак да ће оне моћи успешно да функционишу, јер није веровао да се Ужичка Република може дуго одржати. С друге стране, Цана Бабовић у својим казивањима напомиње да је ово Титово писмо стигло у Београд и да се о његовој садржини расправљало у Покрајинском комитету. Имајући у виду Титове директиве, она и ЈБубинка Милосављевић напустиле су Београд почетком новембра и преко Аранђеловца изашле на слободну територију.

Према Титовој директиви, било је предвиђено да се на слободну територију пребаци Покрајински комитет Партије и Покрајински комитет СКОЈ-а преко Посавског НОП одреда до Косјерића. У Београду је требало да остане само Месни комитет КПЈ. У писму се најпре констатује да провала и ударци које је непријатељ нанео партијској организацији у Београду представљају за целу Партију, а нарочито за њену организацију у Србији, „тешке и ненадокнадиве губитке" и да су у борби са окупатором пали они који су „сачињавали темељ наше организације у Србији". Из те констатације произлазило је задатак да треба предузети мере за чување кадрава. Према Титовим речима, „то је један између главних наших задатака".

Београдска организација, а и ПК, критиковани су што нису повукли кадрове из Београда унутрашњост кап *СЛГ С.Л-*

знали да иостоји могућност да се провала прошири, пре свега на слободну територију, и што није извршена одлука да се расејан стан у Перивоју, који је био компромитоваи и за који су знали многи чланови Партије. Из свега што се догодило, Тито је закључио да први задатак треба да буде да се ПК Партије и СКОЈ-а пребаци на слободну територију, а да у Београду остане само Месни комитет састављен од некомпромитованих чланова КПЈ, стављајући примедбу на састав привременог Месног комитета после иривале, који су сачињавали Милентије ПоиовиН-Мега и Олга Алкалај-Црна, није баш најбоље одабран, јер су обоје били иознати иолицији, тражећи да се они замене новим људима, који иису познати полицији. Тито је мислио да их треба заменити Сретеиом Младеновићем-Миком и Разуменком-Зумом Петровић, али је Ранковић накнадно дописао да су се они добро уклопили у Нишу и да се љиховим доласком не би много шта изменило.

Поред Месног комитета КПЈ за Београд, Тито је захтевао да ту остане и Месни одбор народноослободилачког фонда и да тим фондом руководе Михаило Шваоић и Тадија Поповић, док би се питање Покрајинског одбора фонда решило негде на слободној територији.

Још тада је Тито сматрао да треба формирати повереништво Покрајинског комитета за неослооорену територију, било у Нишу или Лесковцу, и да ће се то решити после изласка Покрајинског комитета на слободну територију.

Тито је имао намеру да ојача Покрајински комитет формирањем Агитпроп комисије при Покрајинском комитету, а да би се она формирала требало је упутити на слободну територију Милентија Поповића са супругом Маргом, Михаила и Војислава Вучковића, Милоша Мамића, Олгу Алкалај, Радишу Тимотића, Маријану Грегоран, Марка Анафа, Јулију Делре, Милицу Сарић, Анђу Ранковић и Николу Петровића из Новог Сада. Све њих требало је оставити на територији Посавског НОП одреда сем Милентија Поповића, Михаила и Војислава Вучковића, Николе Петровића и Милоша Мамића, који су имали са Покрајинским комитетом да крену даље према Ужицу. —Ј

У Београду је требало да остане само технички пункт Покрајинског комитета, који би водила једна некомпромитована другарица и кореспондирала са свима онима који се буду обраћали Покрајинском комитету на Београд, док се не успоставе везе са слободном територијом.

Осим тога, Тито је тражио Милића Ракића са једном десетином партијаца одабраних за посебне задатке, вероватно за обезбеђење Врховног штаба или диверзије. Од осталих чланова Партије требало је да поћу на слободну територију Борће Андрејевић-Кун, Милада Рајтер, Брана Перовић и Владислав Рибникар. Тито је тражио од Покрајинског комитета да поново разговара са Драгољубом Јовановићем и др Иваном Рибаром и да им саветује да изаћу на слободну територију.

Очигледно да Тито није имао све потребне информације о томе шта се догодило са појединим истакнутим члановима КПЈ, јер су Маријана Грегоран и Радиша Тимотић већ били пали у руке непријатељу, а Милић Ракић је био у Топличком

Ова Титова директива само је делимично извршена. На слободну територију почетком новембра отишли су Спасенија БабовиН, Љубинка Милосављевић, Милентије Поповић, Михаило ШвабиН, Војислав Илић, Јулија Делре, а сви други које је Тито навео остали су у Београду. Један број оних који су остали у Београду успео је касније, у току 1943, да изађе из Београда, као Владислав Рибникар, Брана Перовић, Милада Рајтер и Борђе Андрејевић-Кун, док је један број њих пао у руке непријатељу, као Олга Алкалај, Војислав ИлиН по повратку у Београд 1942. и Јулија Делре.

Питање останка у Београду секретара ПК и једног броја партијских кадрова компромитованих код полиције постављено је и касније неколико пута у току народноослободилачког рата, а и у историографији није задовољавајуће решено. И поред тога што је Нешковић тврдио да то писмо није добио, у току 1942. године НешковнН је писао Моми МарковнНу: „проблем ПК постављен је веН давно, када је по одлуци ЦК, требао цео ПК да пређе на ослобођену територију (Ужице), а што није спроведено у потпуности због напана непријатеља и повлачења свих руководилаца и главнине партизана на територију Санцака и Босне." Покрајински комитет Не остати још две године у Београду да непосредно руководи београдском партијском организацијом.

Питање изласка ПК из Београда било је актуелно само кратко време, а са падом Ужичке Републике оно се више није постављало у таквом облику да се изађе на слободну територију. Још једном се инсистирало на томе да се негде око Маљена окупи нови ПК, који би сачињавали они чланови који су остали у Србији и нови које је одредио ЦК КПЈ из Санцака. У том тренутку ПК је требало да има следећи састав: секретар Благоје НешковиН, организациони секретар Спасенија БабовиН, и чланови ЈБубинка МилосављевиН, Срба ЈосиповиН, Митра МитровиН, Мирко ТомиН, Милош МамиН и Мома МарковиН. У овом саставу ПК није успео да се сакупи, па је у Београду остао само секретар Благоје НешковиН, који је руководио свим партијским организацијама у Србији дајући им директиве, а у недостатку веза упунивао је писма и објашњавао партијску линију и ПК КПЈ за Војводину и ПК КПЈ за Македонију. Таква ситуација остаНе све до маја месеца 1942. када Не у Београд доНи Мирко ТомиН из западне Србије и Василије Буха из Ниша.

Због тешке ситуације у којој се нашао народноослободилачки покрет у Србији на прелазу из 1941. у 1942. годину, У првој половини 1942. није било услова да секретар ПК опстане негде у унутрашњости Србије, нити је отуда могао да комуницира са партијским организацијама, пре свега са окружним комитетима и партизанским одредима, а у Београду је већ постојала изграђена курирска мрежа са окружним комитетима и партизанским одредима и са Централним комитетом КПЈ преко Лоле Рибара у Загребу. Осим тога, опасност од откривања ПК била је мања у Београду, уз одговарајуће већ предузете безбедносне мере. Ако је и постојала дилема у току рата, поготову у том периоду, онда је боље да је руководство Партије V Собиш било V Београд? То па.

зуме се, изискивало одређене жртве у партијским кадровима и Београд је по броју партијских кадрова који су пали у руке непријатељу несумњиво на првом месту. Међутим у то време ти би кадрови пали у руке непријатељу и у унутрашњости Србије, јер је било самоиницијативног одлажења у партизанске одреде из Београда, па се није могла пронаћи веза, а и упућивање бораца на партијске везе које се у то време нису могле лако пронаћи, као и свако чекање на терену без везе са малобројним одредима, било је изузетно опасно. Управо један део београдских партијских кадрова пао је у руке непријатељу трагајући за везама са партизанским одредима.

Титова директива била је актуелна док је постојала Ужичка Република, а касније је ПК био кратко време одсечен и од ЦК и морао се прилагођавати новонасталим изузетно тешким условима за рад. У току 1942. године ЦК КПЈ је одобрио овај останак ПК у Београду и није више инсистирао у току 1942. да се изађе из Београда.

Народна помоћ

Народноослободилачки фонд* води порекло од предратне Народне помоћи, а у даљој прошлости од Црвене помоћи, која је била у ствари југословенска секција МОПР-а (Међународна организација за помоћ жртвама револуционарне борбе). Била је организација под руководством Коминтерне, која је водила акције међународне помоћи жртвама револуционарне борбе, најчешће у земљама где је комунистичка партија била илегална. Између осталих, организовала је велике акције за помоћ Димитрову, и у сличним приликама. У оквиру Југославије, Црвена помоћ је окупљала прогресивне и угледне људе у циљу организовања акција против терора и за пружање материјалне, правне и политичке помоћи жртвама терора. Највећи део новчаних средстава потицао је од МОПР-а.

Политичка линија VII конгреса Коминтерне — стварање народних фронта за борбу против фашизма, и оријентација КПЈ да сама ствара сопствена средства — довела је 1937. године до реорганизације Црвене помоћи у Народну помоћ.

Том приликом проширени задаци су на помоћ свим жртвама терора — а не само револуционарима. Уместо међународне помоћи, тежиште се ставља на помоћ сопственог народа. У складу са тим, организација је требало да се прошири и обухвати све поштене грађане који су спремни да на било који начин помогну жртве и борбу против реакције и терора. Поред материјалне помоћи и правне заштите, морална и политичка страна делатности знатно се ојачава.

Народна помоћ у Београду ушла је у рат — са организацијом и задацима који су за овај рад постављени на V земаљској конференцији КПЈ 1940. године, на којој се расправљало о раду Народне помоћи на основу реферата који је поднео секретар Централног одбора Драгослав Драганче Павловић.

У току припрема за V земаљску конференцију КПЈ одржано је земаљско саветовање Народне помоћи Југославије

* Овде смо усвојили израз Народноослободилачки фонд као назив који боље одговара целокупној терминологији народноослободилачке борбе. Стварни назив у време постојања био је „Нацио-ослободилачки фонд“

11. августа 1940. у Пивовари у Загребу, коме је у име ЦК КПЈ присуствовао

У реферату Драгослава Павловића и у дискусији констатовано је да у великом делу земље или уопште не постоји организација, или је њен рад веома слаб. За разлику од стања у земљи, у Београду и Загребу у последње време посвећена је већа пажња том раду, створена је организација са масовном базом (мада и овде далеко испод могућности које постоје), па су и резултати видни.*

Народна помоћ је третирана као ваниартијска али борбена организација под руководством КПЈ од великог политичког значаја, и од великог интереса за Партију и њен рад на ширењу свести и организовању револуционарне борбе радничке класе.

Између осталог, инсистирано је на стварању самосталне и од Партије одвојене организације, која има посебну организациону структуру, од Централног одбора за Југославију преко покрајинских одбора, затим месних одбора до пододбора, у фабрикама, установама и насељима који морају бити база целе организације.

Организационе форме у бази морају бити веома еластичне и прилагођене нивоу свести средине у којој се ради, јер Народна помоћ треба да обухвати и оне који још нису спремни за други рад. То могу бити одбори у којима сви не морају ни знати да припадају нехвој организацији или да се подвргавају некој организационој дисциплини. Осамовљењем треба тежити ка легализацији рада на помоћи жртвама реакције. У том циљу за акције треба ангажовати легалне организације и удружења.

Уместо да буде само сектор партијског рада у којем су комунисти одговорни само својој партијској организацији, осамостаљујући организацију Народне помоћи треба учврстити одговорност активиста за рад и пред њеним организацијама и одборима. Све партијске директиве за рад Народне помоћи треба упућивати преко Централног одбора.

Народна помоћ требало је да развије самосталну технику, да издаје своје билтене, да у свим случајевима терора организује акције и кампање, обавештавајући најшире масе. Рад НП треба да добије политички карактер, тако што ће давати вида израз незадовољства народа са владином политиком терора и насиља, и тиме подизати борбену свест маса. Та повећана борбена свест раћаће нове активисте Народне помоћи а овај кадар ће бити извор нових активиста Партије. Зато ниг није да се прво створи партијска организација у некој средини на тек она да организује рад Народне помоћи, већ обрнуто. Народна помоћ треба да иде напред у средине где Партије још нема.

Покрајинска конференција Народне помоћи за Србију одржана је у јесен 1940. године у Београду. Ова Конференција је оценила стање у Србији и развила организационе

* У Србији је, у пролеће 1939, месечно сакупљено 15—17 хиљада динара, а у августу 1940. 54 хиљада динара.

задатке за спровођење закључака V земаљске конференције КПШ.

Спроводећи ставове Покрајинске конференције, београдска организација Народне помоћи предузела је потребне мере и реорганизовала Месни одбор.

У том периоду, идући ка блиским судбоносним догађајима, бурно је расла борбена и патриотска свест, што је омогућило Народној помоћи да се веома брзо прошири и организационо учврсти, као и да стекне велико искуство. Тако је дочекала окупацију, спремна да прими на себе део великих обавеза које је захтевала народноослободилачка борба.

Проширење рада и организационо учвршћење Народне помоћи с једне стране резултат је општег пораста револуционарног покрета и утицаја Комунистичке партије, а са друге стране рад Народне помоћи омогућио је Партији проширење утицаја и продор у најшире редове Београђана.

6. април 1941. године донео је нову ситуацију којој је требало брзо прилагодити садржај и метод рада. Бомбардовање Београда је за кратко време покидало све везе. Многи активисти од оних који нису били мобилисани у војску избегли су из Београда. Спонтано и самоиницијативно, они који су остали пружали су помоћ рањеницима, извлачећи их из рушевина.

По завршетку краткотрајног рата и новратка избеглих активиста у окупирани Београд, организација Народне помоћи претрпела је кадровске промене, мањим делом због одвођења у заробљеништво неких њених активиста, а већим делом због промена насталих одласком знатног броја активиста у унутрашњост где су добили нове задатке и више се нису вратили у Београд. Захваљујући масовности, највећи део организације веома брзо је реорганизован — одбори попуњени новим људима и НП, прилагођавајући се новим условима, била је способна да настави рад скоро без прекида. У први план дошли су задаци на ублажавању последица рата. Трбало је организovati смештај и исхрану за компромитоване активисте, обновити и учврстити организацију, припремати се за ослободилачку борбу. Први задаци били су на организовању помоћи заробљеницима. Та помоћ била је често спонтана, нарочито кад је реч о женама Београда, које су дотурале храну и цигарете заробљеницима. У помоћ заробљеницима спадало је и организовање бекства — у ту сврху сакупљана су цивилна одела која су на разне начине достављана заробљеницима.

Највећи број бекстава заробљеника одвијао се иа местима где су они радили на рашчишћавању рушевина. На пример, у парку код Вуковог споменика и на сличним местима оили су ископани пољски јавни клозети. Ту су се мешали цивили и заробљеници, па су то била погодна места за дотурање одела, преоблачење и бекства.

Мада је задатак био да се спасавају сви заробљеници, ипак је побегло највише симпатизераи чланова КП, јер су они и сами чинили организоване напоре унутар заробљеничких логора да се ослободе, не обазујући се на прегње немачких окупатора.

Опште је осећање било да рат иије завршен и да је оружана ослободилачка борба на прагу. Партија је у том смислу вршила припреме, а Народна помоћ се истовремено укључила у те припреме. Њена делатност је знатно проширена по врстама активности, обухватајући све шири број људи. Тиме је добијала све изразитији и све већи политички значај.

Поред организовања бекства заробљеника из заробљеничких логора, почело је сакупљање оружја, муниције, санитарског материјала, експлозива, војних униформи и свег осталог материјала за који се претпостављало да може бити потребан.

У условима окупације осетила се потреба да се оценену новонастало стање, да се формулишу нови задаци за рад НП. Зато је Централни одбор Народне помоћи 5. јуна* организовао у Београду II земаљско саветовање Народне помоћи Југославије.

У то време у Београду је било седиште Централног одбора НП који је организовао и водио ово Саветовање. Секретар ЦО је био Драгослав — Драганче Павловић а благајник Вукашин Антић — Додић. У Саветовању су учествовали: из Хрватске Анка Берус, из Војводине Соња Маринковић, из Србије Светислав Стефановић, секретар Покрајинског одбора, Анђа Ранковић, Слободан Шкеровић и Тадија Поповић, чланови Покрајинског одбора, а из Београда Михаило Швабић, секретар Месног одбора. Није утврђено ко је учествовао из БиХ и да ли је још неко присуствовао из осталих крајева Југославије. Представник ЦК КПЈ био је Иван Милутиновић.

Организација II земаљског саветовања била је спроведена тако да није дошло ни до каквих жртава нриликом преласка граница, али нису могли стићи делегати из свих крајева земље.

На саветовању је Драганче Павловић поднео политички, а Вукашин Антић финансијско-организациони реферат.

Делегати из покрајина и из Београда поднели су извештај о стању код њих. Основно питање о којем се расправљало била је разрада и примена линије КПЈ у раду Народне помоћи у условима окупације. Задаци Народне помоћи знатно су ироширеии. То нису више били само задаци хуманитарног карактера. Од Народне помоћи се тражило да има активан однос, да постане борбена ванпартијска народна организација, која води разноврсне акције које слабе окупатора. Дотадашње усмеравање рада претежно на ублажавање последица терора оцењено је као недовољно — као пример изнето је да је пропуштена прилика да се ликвидирају агенти београдске полиције када су се у време расула државног апарата нашли у Црној Гори. Тај пропуст је касније проузроковао велике штете, јер су агенти због дуготрајног рада у полицији нмали у својим главама полицијску картотеку. Подвучен је велики политички значај проширења организације. Још јаче је подвучен задатак да се уместо обраћања мањем броју

* Датум наведен према сећању Анке Берус и према њеном извештају Централном комитету КПХ. Анка Берус је руководила радом Народне помоћи у Хрватској и била је делегат на II земаљском саветовању.

имућнијих људи који дају веће прилоге, папори усмере ка највећем броју радника, чиновника, омладинаца, мада они могу давати само мале прилоге. Тада је настала парола „Боље сто прилога по динар него један прилог од сто динара.”

Чињеница да је само два месеца по слому старе Југославије било могуће одржати II земаљско саветовање, показује да окупација није нанела битне ударце илегалној организацији Народне помоћи, да је она наставила са радом на целој територији Југославије и да је била спремна да преузме нове задатке у борби за ослобођење земље. Мада још није био упућен позив на устанак, то је висило у ваздуху. Осећало се да је само питање дана када ће борба добити оружани карактер. Сви битни елементи припреме Народне помоћи за ту борбу били су дати у овом саветовању.

У тилу спровођења закључака II земаљског саветовања, 22. јуна одржан је састанак Покрајинског одбоја за Србију, коме су присуствовали неки чланови Месног одбора за Београд. На том састанку донета су решења како да Народна помоћ постане борбена организација — са веома широким делокругом рада и још широм мрежом својих одбора, поверника и активиста, обухватајући шире редове радника и грађана Београда. Није се више постављало питање легализације рада, што уосталом није постигнуто ни у предојном периоду, јер су полиција и судови целокупан рад Народне помоћи прогонили и кажњавали по Закону о заштити државе, као комунистички илегални рад. Обрнуто, постављени је задатак да се поред све ширине у обухватању нових људи ојача конструктивност да би се чувала организација, форуми, везе, магацини и техника од провале.

У тоот састанка, прекршивши правило да власник стана не долази у контакт са учесницима састанка, он је ушао у собу и обавестио да је Немачка напала Совјетски Савез.

Одмах се поставило питање, шта то може да значи за организацију Народне помоћи. Поред реорганизације, потачања будности и мобилности, први закључак је био да сви компромитовани или прогнати активисти промене станове. Јео се очекивало да ће Гестапо одмах прекинути затишје и ликвидирати по кадровима КП, а тиме и по активистима Народне помоћи.

Организација Народноослободилачког фонда

Поласком на оружану борбу, ПК КПЈ дао је директиву да се ^{г1}тодна помоћ реорганизује у Народноослободилачки фронт и само име истиче нови садржај и карактер организације.

Потребе народноослободилачке оружане борбе није могла да задовољи дотадашња Народна помоћ. Организација је требало да се прошири на окупљање још ширих редова патриотских грађана који ће за борбу обезбеђивати сва потребна средства: нован, санитарски материјал, оружје, одећу, храну, станове — да буде фонд средстава народноослободилачке борбе а у исто време и борбена организација које ће водити

разноврсне акције. Али је и даље као ирви задатак имала да сакупља средства за помоћ жртвама ослободилачке борбе — да помаже њихове породице, као и породице партизана.

Неколико дана по позиву на оружану борбу, на састанку Покрајинског одбора донете су неопходне одлуке да се изврше промене у задацима и организацији Народне помоћи. Те одлуке представљале су продужење већ раније спровођених мера али и њихово прилагођавање новим условима и потребама оружане борбе. Тај континуитет у развоју организације објашњава брзе и крупне резултате које је Народноослободилачки фонд постигао.

Као што су постојали и континуитет и разлика у развоју од Црвене помоћи, као међународне организације за помоћ жртвама револуционарне класне борбе, ка Народној помоћи — која је такође Југословенска секција међународне организације за помоћ жртвама и за борбу против реакције и терора, тако постоје континуитет и разлика између Народне помоћи и Народноослободилачког фонда. Интернационална солидарност остаје и даље једна од карактерних црта организације, али НО фонд није секција неке међународне организације, већ један од органа ослободилачке борбе народа Југославије.

Комунистичка партија руководи и овим, као и другим секторима борбе. Док се за остварење руководеће улоге пред рат сматрало да је довољно успоставити везу између Одбора и Комитета, почев од Централног одбора преко Покрајинског па до Месног комитета — сада се тражи да свака партијска јединица има члана задуженог за рад у НО фонду. На одговарајући начин задужују се и чланови скојевских организација. Рад у Фонду је сектор рада КПЈ и СКОЈ-а.

Народноослободилачки фонд је ванпартијска и самостална организација, независно од тога што је под руководством КП и што су КП и СКОЈ дали велики број својих кадрова за тај рад. Све одлуке и задужења доносе се у одборима Фонда. Учвршћена је одговорност за извршење задатака пред форумима Фонда. Ипак, рад Фонда и рад Партије нису међусобно потпуно одвојени. Они се иреплићу не само у томе што секретари одбора НО фонда држе везу, координирају рад и одговарају комитету Партије, него и зато што је сваки члан Партије и члан СКОЈ-а, па и сваки активиста и симпатизер, био дужан да ради на оним задацима који спадају у сектор делатности НО фонда. Зато у раду партијских кадрова није могуће повући оштру границу између њиховог рада као чланова КП и као чланова НО фонда. Многе акције почињу од НО фонда а завршавају се у Партији, или обрнуто.

Београд је у то време био веома значајно организационо средиште Народноослободилачког фонда. Поред јаке Месне организације, ту су деловати Покрајинско и Централно руководство Фонда.

Централни одбор је имао седиште у Београду. После II земаљског саветовања НП, секретар ЦО Драганче Павловић је два пута у својству делегата ЦК КПЈ путовао у Македонију, у вези са покушајем ЦК КП Бугарске да уз помоћ Мето-

дија Шаторова-Шарла отцепи македонску партијску организацију од КПЈ. Драганче Павловић је по повратку из Македоније отишао у Ужиче где се налазио ЦК КПЈ, и више се није враћао у Београд нити на рад у НОФ. Погинуо је на Пјеновцу као комесар 5. шумадијског батаљона 1. пролетерске бригаде, 20. јануара 1942. године. Проглашен је за народног хероја. Благајник ЦО био је Вукашин Антић-Додић, народни херој — изникао и одгојен у револуционарном покрету предратног Београда. Оставио је видног трага, посебно у СБОТИЧ-у. Ухапшен је 23. јуна и стрељан. На тај начин се рад Централног одбора у Београду завршио, и више није обнављан.

Покрајински одбор је дуже деловао. 1941. године секретар Покрајинског одбора био је Светислав-Еећа Стефановић, а чланови су били Анђа Ранковић, Милица Сарић, Слободан Шкеровић, Тадија Поповић и Михаило Швабић. Покрајински одбор је из Београда одржавао везу са организацијама у унутрашњости на неослобођеној територији. Са стварањем ослобођене територије, одбори НОФ-а прерасли су у Народно-ослободилачке одборе, јер су добили карактеристике нове народне власти.

По одласку Светислава Стефановића у партизане, дужност секретара ПО преузео је Тадија Поповић. Стрељањем Слободана Шкеровића, одласком Анђе Ранковић, Михаила Швабића и Тадије Поповића у партизане, и после пада Воје Николића у априлу 1942. године, замире рад Покрајинског одбора НОФ-а. Овај одбор више није обнављан.

Већ на V земаљској конференцији КПЈ, октобра 1940. године, констатовано је да је Београд имао масовну организацију. Ова организација се непрестано ширила и јачала, исто онако као што је бурно јачао покрет и утицај Комунистичке партије. Стварање партизанских одреда у непосредној близини Београда — Срем—Посавина—Липовичка шума—Космај, а затим слободне територије у западној Србији — имали су за последицу још бурнији развој и учвршћивање организације у Београду.

Почетком народноослободилачке борбе Месни одбор за Београд сачињавали су: секретар Михаило Швабић, Веселинка Малинска па Буро Ловрековић као благајник и чланови Саша Јаворина, Војин Николић, Никола Савин и још један приватни намештеник.

Веселинка Малинска је добила задатак да као курир ЦК одржава везу са организацијама у западној Србији, и једно време је радила оба посла упоредо, уз ослобађање од обавеза да присуствује састанцима, а убрзо потом престала је да ради у НО фонду.

Веза за МК КПЈ одржавана је једно време преко Буре Стругара-Плагог, а затим преко Вукице Митровић-Шуње. Месни одбор је радио самостално, одржавао састанке најчешће у стану Николе Савина у Тршћанској улици број 6, затим у стану Вује Ољаче и на другим местима.

У Тршћанској 6 одржан је у јулу месецу састанак Месног одбора, којем је присуствовала контрола Партије, коју су сачињавали: Буро Стругар, Вукица Митровић и Милентије По-

повић. Детаљно је претресан рад и истаје у организацијама Фонда. Поред примедба и препорука уобичајених у таквим приликама, одобрен је рад и општа оријентација Месне организације НО фонда.

Једне ноћи крајем септембра месеца специјална иолиција је дошла да тражи Николу Савина. Власник зграде Јова Брадић, претпостављајући да су дошли по Николу, пре него што је агентима отворио капњу, пробудио га је и упозорио. Тако је Никола- у пицама усред ноћи побегао преко кровова неких шупа. Тако је цео Месни одбор дошао у непосредну опасност, јер је следећег дана био заказан састанак. Не успевши да ухапсе Николу, агенти су поставили заседу у стану, како су то увек радили.

Пошто није било могуће унапред обавестити чланове одбора да не долазе, то су они уз уобичајене мере опреза долазили у заказано време. Власник зграде са прозора свога стана на првом спрату је првом члану Месног одбора који је наишао дао рукама знак да не улази, затим су два члана МО из два правца сачекивала остале. Тако је уз помоћ власника зграде, уз мало ратничке среће, спасен Месни одбор.

Тога дана је наишао и кочијаш НО фонда који је на колима дотерао цак брашна, власништво месне организације НОФ-а. Док се напоље распитивао где је стан који тражи, неко му је казао за заседу, па је и он тако спасен.

После овог догађаја, Никола Савин је морао напустити Београд. По одлуци МК напустио је Београд и секретар Месног одбора који је био компромитован пре рата. Нешто раније напустила је Одбор и отишла у партизане и Савка Јаворина.

Средином октобра дужност секретара МО преузео је Војин Николић, апсолвент права, који до тада није био компромитован. Благајник је остао Бура Јоврековић, у Месни одбор су ушли Петар Томић, механичар, Јулијана Рајтер, Младен Недељковић, обућар и Мирко Огњановић-Дорђолац, фарбар ДТО. Веза са МК Партије одржавана је преко Мије Ковачевића, керамичара. Овако попуњен Одбор наставио је да ради пуном снагом све до 16. априла 1942. године, када долази до провале, у којој је ухапшен цео Месни одбор. Провалу је извршио Петар Томић, прецизни механичар који је био члан Месног одбора НОФ-а. Посебан је случај Петра Томића, који је у затвору одмах и без физичке принуде прихватио сарадњу са полицијом и одмах почео да дејствује као агент специјалне полиције. Уз његову помоћ полиција је ухватила велики број активиста, разорен је Месни одбор и два рејонска одбора. Пао је велики број људи са којима је Петар Томић долазио у додир, радећи било у Партији било у НОФ-у.

Он је касније, као агент специјалне полиције, убачен у јединице НОП-а, да би тек 1945. године био откривен на дужности команданта логора на Бањици и стрељан као издајник.

Издајом се сматрало и то када неко под мучењима или од страха открије другове са којима је радио. Таквих издајника је било са већим или мањим бројем признања. Није, међутим, било много таквих издајника кош су као Петар

Томић прешли на другу страну и постали полицијски агенти. Ова врста издаје била је опаснија од издаје људи који су као некомунисти отишли у редове полиције и доушника или у непријатељске војне формације. Ови други нису познавали активисте, методе рада, станове, симпатизере, и све оно што један активиста сазна током рада у покрету.

Они који су издали под физичким мучењима у већини су своја признања ограничили на оно што их је полиција теретила — а онда су стрељани, док су издајници Петрове врсте месецима радили користећи своја сазнања да нанесу што већу штету покрету. Помагали су да се уништи што више живота њихових бивших другова, са јединим циљем да сачувају сопствени живот. Никома то није успело. На овај или онај начин, на крају су и они изгубили живот.

После ове провале, Месни одбор више није могао да се као форум обнови. Тиме је створена специфична ситуација. Пошто су основне организације радиле и даље све до ослобођења, то су послови НО Фонда на нивоу града обављани појединачним везама функционера МК Партије и разноврсним другим везама.

Почетком ослободилачке борбе организација НО фонда била је нека мешавина струковног принципа који је доминирао у раду Народне помоћи због рада у синдикатима и територијалног принципа који се почео уводити после забране синдиката. Закључено је да се уместо организације по струкама у потпуности пређе на територијални принцип. Требало је за рејонске одборе повезати пододборе, активе и провере у фабрикама, установама и по улицама. Територијална организација требало је да олакша и ојача везе између руководства НО фонда и организација КП.

Приликом преласка на територијални принцип организовања формирано је осам рејона НОФ-а. Београд је подељен на седам рејона, а цео Земун је био IV рејон. Сви остаци раније струковне организације избрисани су припојени рејонима, изузев студентског одбора који је привремено задржан, јер се сматрало да ће тако успешније да ради.

Границе рејона ишле су приближно истим улицама куда су ишле и границе партијских рејона. Мада у начелу НО фонд није морао имати исту организациону структуру, ипак су веома тесна повезаност и испреплетаност партијског и скојевског рада са радом НО фонда, захтевали ујединачену територијалну поделу. Током рата, ради прилагођавања ситуацији, мењане су границе, па и поделе по рејонима. 1943. године ОК-у за Срем предат је IV рејон — Земун, а после марта 1942. Београд је подељен на четири рејона.

Кадровски састав био је подложен сталним променама, које су настајале новим распоредом одговорности, одласком у партизане а највише провалама које су захватале месно руководство, рејонске одборе и активе у предузећима. Кроз организацију НОФ-а, њене одборе, пододборе и активе прошле су хиљаде људи. Данас је немогуће извршити потпуну реконструкцију кадровског састава у појединим периодима.

Овде ће бити дати само неки састави у појединим периодима времена, ради узора и илустрације.

1 рејон обухвата десну обалу Саве, од Чукарице па преко нижих делова Сењака до Калемегдана. Почетком 1942. године секретар рејонског одбора била је Петруша Зорић-Кочовић, домаћица са Чукарице, а чланови: Никола Лилер, радник из Завода за израду новчаница, Милош Жак из Фабрике шећера, један радник из Белих вода, а теренски одбор је водио Хуго Јанежић. У цигар-папиру је радила Наталија Јовановић. Затим је на овом терену била Зора Миндеровић-Риђа, па Јаков Шантић, радник Државне маркарнице, и други.

У лето 1942. године секретар Рејонског одбора био је Јован Паунеско, графички радник, а чланови: Зора Ивковић, студенткиња, и Миодраг Павловић, графички радник. Паунеско је партијску везу одржавао преко Александра Мартиновића, графичког радника Државне маркарнице. На I рејону било је 9 преузетих и територијалних одбора НО фонда, које су сачињавали:

1. У Државној ковници — секретар одбора Анка Поповић, чиновница, и раднице: Симона Спрегаревић, Нада Мартиновић, Драгица Херцег, Спасенија Каменовић.
2. У предузећу „Шанцер“ — секретар је био Павле Јовановић, бравар из Жаркова.
3. У Фабрици шећера — секретар је радник Милош Жак.
4. Одбор обалских радника на Сави водио је Бранко Дуњак.
5. У Државној маркарници одбор је водио Душан Буквић, графички радник. Чланови Одбора су: Госпава Младеновић, Милан Стефановић, Милица Рајнић.
6. У Државној штампарији одбор води радник Власта Петровић.
7. У Министарству привреде, секретар је Нада Дедић, а чланови: Јанко Сернец и Боривоје Чопорда, чиновници Министарства.
8. У железничкој ложионици одбор води Негосав Чолић, радник.
9. Улични одбор на Чукарици сачињавају: Хуго Јанежић, трговац, Стојан Милић, берберин, Борђе Поповић, кафеџија, Видоје Марковић, трговац и Аранђел Бертић, опанчар.

Није постојао одбор за НОФ на територији Раковице. За Фонд је био задужен Вуковић Андрија. Он је испред партијске организације био у одбору Фонда на нивоу реона. По оделењима у предузећима задужени су поједини другови — активисти за НОФ. Тако је за предузеће „Ага-Руша“ био задужен друг Љуба Дамњановић. За Индустрију мотора следећи другови: оделење аутофабрике Момчило Јовановић; машинско оделење Бура Ергелашев и Радомир Величковић; алатницу Милан Делић; монтажу Бошко Трифковић и администрацију Срећко Величковић. За ливницу „Аврам Филиповић“ (сада Инд. мотора) Александар Турк и Бура Баковић. За

лева Бандић и Драгољуб Шевић. За Кпјево и Кнежевац Јелица Летић и Ангелина Миленковић. За Раковицу Лепа Михајловић. За Кошутњак Буро Ергелашев.

Преко ових активиста прикупљана је новчана помоћ, санитетски материјал, одећа и обућа за другове који одлазе у партизане, смештај и исхрана другова који су прогањани од полиције до одласка у партизане и друго. Ови другови имали су своје сараднике преко којих су извршавали задатке.

Контакт са овим активистима одржавао је Вуковић у почетку на састанцима по мањим групама, а доцније појединачно. По одласку Вуковића са овим активистима контакт су одржавали Илија Прица и Драгиша Ристановић.

II рејон обухвата западни Врачар, Дедиње и Бањицу. Према I рејону, граница иде Немањином улицом до Славије — Булевар ЈНА и преко Аутокоманде Авалским путем.

На овом подручју сконцентрисане су здравствене установе у којима је био још пре рата развијен рад Народне помоћи. Зато је једно време II рејонски одбор водио здравствене организације и на другим рејонима, што је било прелазно стање, као остатак бивше струковне организације Народне помоћи. Пред рат и почетком окупације није познат састав одбора а поједини људи не бити поменути.

Секретар рејонског одбора била је Савка-Саша Јаворина. Партијску везу је одржавала са др Ненадом Парентом.

У Општој државној болници радили су др Тоша Бороцки и Ружа Мамула, која је била запослена у Бабичкој школи. У управи Опште државне болнице Слободан Булаговић.

У болницама и по клиникама постојали су одбори, које су водили:

У Инфективној болници Крста Вуковић и мајстори Илија и Живота, па Мијушко Брајевић и Тока.

У управи клиничких болница радили су Његован Ускоковић, Јулија Марић, у економату Беба Бирић, у вешерници Рајна Илић и Драгица Старешинић.

На Кожно-венеричној клиници Милка Растић и болничар Јова.

На Нервној клиници др Војмија и др Стева Јаковљевић.

На Интерној клиници др Гребало.

На Ортопедској клиници болничар Михаиловић.

У Заводу за серуме иа Торлаку Мика Благојевић и још два радника.

У Заводу за дератизацију Саво Босанац.

Болница у Видинској улици — Лазић.

Болница Трговачке омладине у Звечанској улици др Хајра Капетановић, Аница Дракулић и бабица Диклић.

Дом деце у Звечанској улици, сестре Сава и Дрина Храпојевић и Зага Дрљевић.

На Зубној клиници Јулијана Рајтер.

У Централном хигијенском заводу — Зага, Деса Станић и Тодорка Димитријевић, Милица Живковић и у Штампарији ЈД.Х.З. стара револуционарка, графичка радница Драга Стефановић.

Окружни уред др Кирковић, Марица Старчевић.
У Црвеном крсту другарица Јовановић и Иван Словенац.

III рејон обухвата централну територију града коју највећим делом оивичава траса трамваја бр. 2.

Пошто се територија III рејона налазила у најгушће насељеном делу града, обухватала је велики број организација и активних људи — у банкама, министарствима, трговинама и занатским радњама — овај рејон се организационо разликовао од других. Имао је 4 квартовска одбора а сваки од њих је држао везу са око 4 иододбора.

263

У лето 1941. секретар је била Веселинка Малинска, а чланови Буро Ловрековић и један келнер из „Мажестика“.

По преласку Веселинке у Месни одбор, секретар постаје Буро Ловрековић, а чланови су: Александар Поповић, чиновник Хипотекарне банке, Јосип Бенковић, поштански чиновник, Љубица Илић, чиновник Министарства финансија, Божа Радовић, паркетарски радник, Олга Т. Јовановић, чиновник Аграрне банке, Олга М. Јовановић, чиновник Хипотекарне банке. Партијска веза са Рејонским комитетом држана је сукцесивно преко Стевана Јовичића, трговачког помоћника, Милована Стефановића, трговачког помоћника и Драгољуба Перишића, зуботехничара.

У марту 1942. рејонски одбор су сачињавали: секретар Предраг Вијоровић, новинар, а чланови: Матеја Бућан, трговачки помоћник, Божа Радовић, Јосип Бенковић, поштар, Александар Поповић.

После априлске провале 1942. године, у рејонски одбор улазе: Јован Пешић, фризер, Љубиша Ристић, трговачки помоћник, Јова, кројачки радник и један келнер.

Партијску везу са рејонским комитетом одржава Никола Настасовић, чиновник „Зорке“.

Један пододбор водио је Никола Громико. У другом пододбору су били Бранко Лацковић, Матеја Бућан, Никола, келнер и један фризер, а везу са Партијом су држали преко Александра Борђевића, банкарског чиновника.

IV рејон обухвата Земун. Одржавање везе са IV рејоном било је доста тешко због граничног режима. Отуда је та месна организација вођена као IV рејон Београда, али је радила у свему самостално, а по општим директивама на линији НОФ-а. Тако све до 1943. године када земунска партијска организација, а са њом и организација НОФ-а, бива припојена ОК за Срем.

У почетку, вишкове новца преузимао је благајник Буро Ловрековић. Касније већ и због увођења куне, то је престало, и само повремено су веће суме куна преношене у Београд и мењане за динаре.

И земунска организација је имала тешке ударце у провалама али је поред континуитета у базним организацијама успела да одржи и континуитет руковођења, јер су после сваке провале руководства брзо обнављана све до 1943. године, када су одбори НОФ-а реорганизовани у Народноослободилачке одборе, са којима је Земун дочекао ослобођење 1944. године.

Чланови земунског градског одбора НО фонда (IV рејонски) 1941. године били су: Влада Јовановић, Илија Брка, Чета Димитријевић и Јанко Фогл. Секретар одбора био је Урош Остојић, а благајник је била Маргита Вук. Сваки члан је био одговоран за по једну групу предузећа. Већ иред крај 1941. године проширењем организације стварају се по рејонима и предузећима пододбори а ови одржавају везе са по-верегЛицима.

После Остојића, секретар је био Пал Шоти до маја 1942. године, а чланови: Мирко Милојчић, учитељ. и Бошко Филиповић, зидар. После у одбор долази Марко Бритвац, Јаза Саветић, Рада Радовановић и Бранко Дуганџија. 1943. године у тај одбор долазе: Света Поповић, Војо Бјелетић, Фрања Крч, Никола Косовац и још неки.

1942. године у читавом граду било је 17 пододбора. Народноослободилачког фонда. Руководиоци пододбора били су у току 1942. и 1943. године: Војо Бјелетић, Мита Васовић, Света Поповић, Вера Димитријевић, Света Димитријевић, Аница Цеп, Милка Бобинац, Никола Бобић, Фрањо Вученик и други.

1943. године већ се стварају извршни рејонски одбори Фонда: Центар, Горњи град, Сутјеска и Тошин бунар и за насеље Бежанија, а засебни предузетни одбори у „Икарусу“, Луфтханзи и на железници.

У Центру почетком 1943. године секретар је био Бранко Дуганџија, за њим Никола Петровић, а чланови одбора су били: Антон Џутерер, Фрања Крч, Бранко Поповић, Мишкелић, Нада Живић и Пера Рашета. 1944. године ушли су Пера Златовић, Влада Бабин, Олга Јакобац и Лепа Томић.

Почетком 1943. године секретар одбора Фонда у Горњем граду био је Војо Бјелетић. Чланови су били: Стева Димитријевић, Перица Новаковић, Славко Кореџин, Раде Јовановић и Немал Аликалфић. Касније су ушли Иван Мосман, Бранко Лабанац и Олга Сергић.

У Франзталу (Сутјеска) секретар је био Стеван Јеловац. У том одбору били су: Пера Новаковић, Борће Вујишић, Анђелка Роквић и један папуџија који је становао на пијаци, преко пута цркве. После Јеловца, секретар постаје Борће Вујичић а затим Душко Цветковић.

У одбору Тошин бунар 1943. године секретар је био Никола Клипа, а чланови су били: Драгица Хаџић, Стева Шуперина, Крста Крстић, Тривун Газикаловић. После долазе: Љубиша Томић, Зарић, Фрања Здуњић, Влада Савичевић, Савета Кризманић и Антон Грего. После Клипе, секретар је постао Воја Богдановић. Од августа 1943. председник НО одбора у насељу био је Пера Кокотовић, а секретар Драгољуб Матејић. Чланови су били: Ирена Г. Фогл, Фердинанд Рајнпрехт, Осман Церић, Живка Лаушевић, Милан Брка. После Матејића, секретар је постао Јордан Веселиновић. Касније су у одбор ушли: Мата Рашковић, Стеван Галогача и Војка Зељајић.

У *Бежанији* председник је био Борислав Саичевић; чланови одбора: Стеван Маџура, Стеван Гајић, Велинка Стојшић, Жика Владисављевић, Живота Рашковић, Ранко Манојловић,

Љубица Королија, Ратко Королија, Милинка Минковић, Илија Раја, Никола Нешковић, Жарко Ковачевић.

Одбор Народноослободилачког фонда у *Луфтханзи* сачињавали су: секретар Вујица Стојшић и чланови Ралид Боснћ, Ферзуовић, Раде Сеферовић и Славко Радојчић.

(Здбор на *железници* сачињавали су секретар Антон Грего, а чланови су били: Карло Калајић, Карло Деклева, Фрања Здујић и Остојић.

Одбор у *Икаросу* сачињавали су од 1941. године до ослобођења: Петар Јововић, Милан Десница, Фрања Вученик, Лазар Саветић, Никола Бобић, Станко Бенић, Станко Башић, Добројевић и још неки други.

Августа месеца 1943. године реорганизацијом одбора фонда ствара се Народноослободилачки одбор. Председник Народноослободилачког одбора постаје Божа Савић, а секретар Гојко Правица. Поред тога, у одбор улази Александар Метлер, Јуре Чуле и Раде Радовановић. У 1944. години одбор се проширује са Војом Бјелетићем, Луком Добројевићем, Петром Кокотовићем, Владом Бајићем и још једном другарицом. Приликом проширења мења се и председник. На место Савића долази за председника Бјелетић.

Од августа 1943. године у Земуну, поред градског, и територијални одбори фонда се реорганизују у 6 рејонских народноослободилачких одбора.

V рејон обухвата Дорћол. Граница иде обалом Дунава до Железничке станице Дунав, затим Улицом кнеза Павла (29. новембра) и даље Душановом до Калемегдана.

Пети рејонски одбор у лето 1941. године води Младен Недељков, обућарски радник а сачињавају га још три члана. До новембра 1941. секретар рејонског одбора је Мирко Огњеновић, фарбар Д.Т.О., а после њега Родољуб Станић. Чланови одбора су Радмила Милановић-Шнајдер и Светозар Радић. Веза са РК Партије одржавана је преко Славка Драгана. У овом саставу одбор ради до мартовске провале 1942. године.

У Дирекцији трамваја и осветљења било је три одбора.

У одбору код чиновника радили су Кристина Рабреновић, Емилија Андрић, Милан Жујовић, Александар Кумануди, Лукић и други. Одбор је једно време водио Бранко Милашинчић, чиновник Д.Т.О.

Одбор трамвајских радника водио је Живановић, а заменио га је Радић, кондуктер.

Одбор осталих радника водио је Милун Ивановић, ливац.

У електричној централи „Снага и светлост“, где је постојао јак покрет, одбор је водио Фрањо Марчета. Заменио га је Плавша Татарин. У одбору је био Бабић и још неколико радника.

Одбор у фабрици чарапа „Елка“, водила је Евица Еурчић.

Јака организација је била у зоолошком врту. Водио је Васа (непознато презиме).

Постојала је и организација код „Јосиповића“.

Поред ових предузетних одбора, било је 4—5 територијалних, уличних одбора који су окупљали занатлије, домаћице и људе ван већих предузећа.

Улични одбор око Бајлонове пијаци водила је Радмила Милановић-Шнајдер.

Улични одбор ближе Карабурми водила је једна Мађарица, чије име до сада није откривено. Исто тако, нису позната имена чланова осталих уличних одбора.

После мартовске провале 1942. организација наставља рад на сакупљању прилога и предаје их дотадашњем секретару Родољубу Станићу, који одлази у илегалу, па пошто је изгубио вишу везу, он прилоге склања у штали код једне жене на Вождовцу. Везу са Партијом ухватио је преко Рудолфа Јонтовића, и пред одласка у партизане рејонску организацију НО фонда предао је Јанку Лисјаку.

Кад је и Лисјак пао — више нису постојале редовне организационе везе, али је рад настављен у Електричној централни, а нарочито у Д.Т.О., где је самоиницијативно створена и нелегална организација коју су водила два технолога Д.Т.О. Организација је веома активно радила на линији НОБ, мада су неке методе у Партији биле непознате (називи руководства, издавање чланских легитимација).

Из те организације одмах по ослобођењу града створена је прва партијска јединица у Д.Т.О.

VI рејон обухвата Палилулу и Карабурму. Граница иде Ул. краљице Марије (27. марта), Кнеза Павла (29. новембра), па Дунавом обухватајући Карабурму излази Гробљанском улицом до Жагубице. Новембра 1941. године секретар је Славко Стефановић, механичар.

Веома јака организација била је у пекари „Соко“, где се цео актив омладине и старијих ангажује на задацима обезбеђења хлеба и кекса, мада је у активу постојала подела рада, по којој је за рад у НОФ-у био задужеи Душан Татић. На овим задацима раде Даница Каришић, у кексари Милан Живковић, а код омладине Веленић.

У фабрици сапуна „Јасна“ одбор НОФ-а води Златко Предавац.

У штофари раде Анђелија Галовић и Милан Зорић. Постојао је одбор и у платнари али његов кадровски састав није до сада утврђен.

У фабрици коже „Бели орао“ одбор воде Бошко Керкез и Бранко Вашчанин окупљајући око 40 прилагача са 5.000 дин. месечног прилога.

VII рејон обухвата Булбудер и Звездару и граничи се Гробљанском (Рузвелтовом) према VI рејону, па Булеваром краља Александра (Булевар револуције). 1941. године секретар је била Вукосава-Вуја Ољача, службеник Аграрне банке, а 1942. Данило Јањатовић, графички радник, па Ратомир-Раша Белмаш, који држи три одбора код занатлија, претежно дрводељаца, док члан одбора Влада Лазаревић држи везу са још две групе занатлија. Везу из МО држи Јулијана Рајтер, а пре ње Петар Томић.

VIII рејон налази се између II рејона (Булевар ЈНА), III рејона Београдска (Бориса Кидрича) и VII рејона Краља Александра (Булевар револуције). Обухвата Врачар, Чубуру, Душановац, Вождовац. Секретар је Милан Барјактаревић,

студент медицине, а чланови: Наташа Јеремић, Спиро Про-
стран.

У разним одборима НО фонда радили су и дали животе
Олга Кршуљ, чиновник Хипотекарије банке, Јованка Букуми-
ровић-Богдановић, Ружица Шојић, студент медицине, Десанка
Жарић, стручна учитељица, ЈБубица Стокић, студент права,
Драгица Борковић, текстилна радница, Јелена Ракић, кроја-
чица, Олга Вучковић, домаћица, Јованка Радаковић, суплент,
Данијела Симић, приватни намештеник.

Били су то одбори и пододбори. У целини узето, форме
организације до рејонских одбора биле су чврсто утврђене и
састављене претежно од чланова Партије. Наниже идући, ор-
ганизација је била све мање подређена шемама и чврстим
облицима. Најразличитије организационе форме стваране су
да би се приступ свакој групи или појединцу прилагодио ни-
воу његове свести и спремности за сарадњу.

Најшири организациони облик били су активи у фабри-
кама, установама и по улицама. Ови активи којима је назив
и неодређени облик дат да би лакше окупио људе, ипак су
у условима окупације били илегалне организације, које су
морале веома много пажње да посвеге правилима конспи-
рације.

Чланови актива одржавали су везе са прилагачима, љу-
дима који су били симпатизери али још неспремни да улазе
у било какве, макар и најлабавије организације. Са њима је
одржавана само лична веза, информације су добијали у об-
лику летака, Билтена ВШ, разних саопштења или само усмено
у неформалним разговорима, ако нису хтели да примају штам-
пани материјал.

На појединачним личним везама били су и људи који су
били богатији или су били на неком истакнутијем месту у
друштву, или кад је постојао неки посебан разлог.

Такви појединци су обично давали крупније прилоге од
50 до 1.000 динара месечно. Ипак, главнину прилагача су са-
чињавали радници у фабрикама и службеници по установама.
Њихови прилози у 1941. години кретали су се од 2 до 10 ди-
нара недељно — што опет није морало бити редовно. У Мес-
ном одбору, 8 рејонских одбора, неколико десетина терито-
ријалних и фабричких пододбора и актива, радило је више
стотина функционера Фонда. Број људи обухваћених радом
НО фонда у 1941. години се кретао од 15.000 до 20.000. Ши-
рина учешћа мењала се у зависности од кретања НО борбе
— од њених успеха или привремених пораза.

Треба имати у виду да је и најмањи новчани прилог све-
сно дат представљао израз опредељења за НОБ и повлачио је
несразмерно велики лични ризик. Полиција је на давање
прилога гледала као на активан вид учешћа у НОБ и прого-
нила је и кажњавала такве појаве. Није мали број оних који
су сурово кажњени само због малог новчаног прилога.

Прилагачи су били из свих друштвених слојева. То илу-
струје састав групе од 16 људи и жена, која је ухапшена у
ноћи између 11. и 12. јануара 1944. год., због давања прилога
НОФ, које је трајало преко годину дана.

У тој групи је било 5 радника разних струка, 2 чиновника Савеза набављачких задруга, по један адвокат, инжењер тргован и домаћица, 2 чиновника телефонске секције и што је интересно 3 чиновника Патријаршије српске православне цркве.

Као куриозитет али и као илустрација до којих ширина је ишао рад НОФ-а сведочи и податак да је Александар-Аца Павловић примао прилоге за НО Фонд од рођеног брата злогласног полицијског агента Борћа Космајца све док ударна група није убила Борћа Космајца.

Деловање Народноослободилачког фонда

Делатност НОФ-а била је врло широка по броју људи које је обухватала, а врло разноврсна по облицима рада. Од релативно уске и иретежно хуманитарне организације за иомоћ жртвама терора и за политичку борбу против терора, она је постала широка народна борбена организација. Поред новца, сакупљала је санитетски материјал, оружје, храну, обезбеђивала склоништа за људе и материјал, водила и разне борбене акције, склањала и лечила рањенике, набављала и израђивала лажне легитимације, сакупљала обавештења, вршила мобилизацију за партизане, давала вести, водила широк агитационо-пропагандни рад одржавајући борбени дух Београђана.

Ма колико да је проширен и разноврстан рад НО фонда, ипак је главни облик, који је ангажовао највећи број активиста, остао сакупљање новчаних и материјалних средстава за помоћ жртвама и за потребе борбе.

Из најширег политичког рада издвајао се онај круг људи који је био спреман и на ризик да својим прилогом помогне борбу. За ондашње опасности са којима је давање прилога било скопчано, био је то веома велики број. Ипак, број људи обухваћених сакупљањем прилога заостаје за нивоом политичке свести у масама. Многим поштеним људима организација се није обратила, или из разлога високе обазривости и конспирације или због недовољне организованости.

Прилози су сакупљани недељно, пошто су радници недељно примали плате. У току 1941. године ти прилози су појединачно били мали. НО фонд је настојао да повећава укупан приход, али није инсистирао да радници дају појединачно велики износ који би се одразио на њихов иначе тежак материјални положај. Сва настојања НО фонда ишла су за тим да се повећа број прилагача и то не само због материјалног већ и због морално политичког значаја.

Благајник МО је сакупљао недељне обрачуне из свих региона, који су били само назначени на цедуљицама које су одмах уништаване. Одобравао је издатке које су рејони вршили а месечни обрачун и вишак новца предавао секретару Месног одбора Фонда који је пренео новац партијском коми-

тету, преко Вукице Митровић или "Ђуре Стругара". Током 1941. године, месечни приход је био у сталном порасту, као резултат појачане активности и повећања броја прилагача. У септембру 1941. приход предат МК-у прешао је суму од 250.000 динара.

Пораст прилога био је у вези са порасом партизанског покрета. Активност партизанских одреда у непосредној околини Београда и стварање ослобођене територије у западној Србији давале су полет и учвршћивале вољу радних људи за отпор окупатору.

Повлачење партизана и разбијање слободне територије одразило се на умањење висине прихода. Сачуван је податак о финансијском обрачуну НО фонда за март 1942. године. Он показује приходе од 215.000 динара, што је још увек висока сума, а вероватно није потпуна, јер 19. маја 1942. при хапшењу секретара рејонског одбора Петруше Кочовић, остало је сакривено 140.000 динара, што је њен брат предао организацији.

Овим пије обухваћен Земун, где је од 1941. године до ослобођења Одбор Народноослободилачког фонда (и касније Народноослободилачки одбор) стално прикупљао средства за помоћ ослободилачкој борби. Из гих средстава помагао је жртвама фашистичког терора и породице оних којн су били у војсци. У периоду од 1942. до 1943. године знатан део прикупљених вишкова слат је ослободилачкој војсци у Срем. Просечан месечни вишак само новчаних средстава у 1943. години кретао се преко милион куна а 1944. године и преко два милиона куна, поред великих количина санитетског материјала, разног оружја, шећера, дувана, итд. Током 1943. и 1944. године два пута недељно двоја кола су одлазила на слободну територију са разним материјалом. То је било као нека редовна пошта, увек уторком и петком. Тај материјал односио се на разна места на слободној територији. Просечно је месечно слато 500 кгр само шећера. Највећи приход једног месеца био је седам и по милиона куна.

У време 1943—1944. када су руководства Партије и НО фонда у Београду разбијена, активи настављају рад на прикупљању новца, помажу породицама ухапшених, стрељаних, али вишак не могу предати вишем форуму НОФ-а, па самоиницијативно по ранијим и личним познанствима успостављају везе са одредима и организацијама у другим местима. За пример се може навести да је Јуре Чуле, као секретар Градског одбора НО фонда у Земуну 1943. године по ранијем познанству одржавао везу и преузимао приход из организација у Београду у парној пекари „Соко" и у фабрици обуће „Бостон". Од Николе Скундрића добио је 50.000 динара. Једна велика сума од милион динара раздељена је на пет делова па је пет људи пренело у Земун. И обрадно, из Земуна су пребациване милионске своте у кунама да би се преко веза мењале у банкама.

* До марта 1942. скојевске организације су сакупљале прилоге за СКОТ и за НОФ. Од тада сви прилози омладинаца остају за СКОЈ.

Кад ни те личне везе нису могле да буду успостављене, новац и материјал остављани су у магацине и предавани када би се нека веза успоставила. Део материјала и новца остао је сачуван и предат НО одбору тек по ослобођењу Београда.

Сакупљени прилози не служе само за помоћ жртвама НОБ. Они су у ово време финансијски Фоид за потребе борбе. Из тога Фонда даване су помоћи за издржавање илегалцима који нису имали могућности да се запосле. И друге потребе су налазиле у Фонду извор финансирања. Тако су на пример из средстава Фонда купљени бицикли којима су се служили неки функционери Фонда.

Иако по обиму мањи, по важности је веома значајан део рада на подручју санитетске службе.

Још пре почетка устанка, у склопу припрема, почела је организација курсева прве помоћи.

Курсеви су одржавани по приватним становима или у радионицама. На пример, курс у Јакшићевој бр. 3 имао је 12 полазника, од којих 8 мушких и 4 жене. У Крунској бр. 20 било је 8 полазника, у Скадарској број 8 број полазника непознат, у Јевремовој бр. 30 6 полазника, итд. Ови курсеви настављени су и касније, само што је број учесника на појединачном курсу смањен испод 5. Вуја Ољача је организовала курсеве у стану Олге Кршул у Иванковачкој улици, Милица Лукић је организовала курсеве у Земуну, на којима је предавала Савка Јаворина.

Предавачи су обично били лекари, као пример др Раде Иирковић на курсевима у стану Жане Јанковић у Пожешкој улици. Често су предавачи били и медицинске сестре.

Циљ ових курсева био је да се припреме санитетски кадрови за борбу у граду, и за партизанске одреде, али су имали и немали политички значај.

И организацију ових курсева полиција је третирала као илегалан комунистички рад и на одговарајући начин их прогонила. Било је жртва и на овом сектору, као што је био случај са графичком радницом Амалијом Подхрашки и другима.

Набавка санитетског материјала и лекова био је тежак и одговоран посао. Од тога су зависили животи рањеника и рад партизанских болница. Зато је сваки одбор НОФ-а тражио начина да дође до санитетског материјала. Али, највише материјала прикупљено је преко људи који су били запослени у клиничким болницама, у Опште државној болници и у неким другим здравственим установама. Био је случај да је часну сестру Хонорију доктор Вељко Мајсторовић замолио да му да 10 метара кет гута (са* хируршки конач) не објашњавајући зашто му је потребан. Она је донела пакет који је садржао 1000 метара овог драгоценог и ретког материјала до којег се веома тешко долазило. У сакупљању материјала и новца, није редак био овакав случај да су се сакупљачи прилога и давалац споразумевали без речи и без објашњења. Нити је онај први рекао зашто тражи, нити је други шта питао, али су се разумели.

Специјална полиција је чинила велике напоре да открије изворе санитетског материјала, а ако јој је то успело посту-

пала је сурово. Тако је стрељана Борка Милојковић, чиновник Централног хигијенског завода, јер је код ње дошао полицијски агент, који је знао лозинку и тако је преварио да му да материјал.

Склањање и лечење рањеника био је тежак посао. Познат је случај са Мићом Ракићем и Божом Радојевићем, двојцом рањеника у акцији за ослобођење Александра Ранковића из болнице у Видинској улици. Док је Мпћа Ракић био рањен у руку па му није био потребан смештај, дотле је Божа Радојевић био рањен у стомак па је после лечења у Београду каналима Месног одбора Фонда послат под видом бањског госта у Аранђеловац. Са њим је била сестра која га је неговала до оздрављења, после чега су заједно пребачени на ослобођену територију на Рудник. Или, на пр. у Милешевској бр. 18 код Зорице Вељковић био је 1941. године три месеца склоњен рањеник Воја Црњански.

Петар Стамболић је дошао у Београд у пролеће 1943. након што је био рањен у леву ногу. Та рана се отворила и настало је запаљење у лето 1943, па је била потребна хируршка интервенција, која се морала извршити ван здравствених установа. Најпре је требало рендгентски снимити део ноге на коме се налазила рана, што је обавио др Лазо Нупина, па је на основу снимака процењено да је неопходно извршити операцију. О томе се др Благоје Нешковић консултовао са др Вељком Мајсторовићем и преко др Драгомира Гуелмина успели су да сгупе у контакт са хирургом Стојаном Новаковићем, који је успешно извршио хируршки захват у својој ординацији у Пенкаревој улици (сада Македонска). Петар Стамболић је дошао и одмах после операције отишао фијакером у пратњи Дане Лончар.

Болнице су била места где су скривани илегалци под туђим именом као да су пацијенти. Полиција је обраћала посебну пажњу на болнице, а нарочито на одељења која су водили лекари за које се сумњало да су симпатизери НОБ. Постоји једно писмо Специјалне полиције које је упућено свим здравственим установама у којем се скреће пажња да се комунисти скривају у болницама под видом пацијената. За пример наводимо грудно одељење Опште државне болнице. Тамо је др Љубиша Илић прихватио и болесне и здраве комунисте. Две године је ту лежао болестан Влатко Његован под лажним именом, одакле је и као болестан одржавао везе са покретом и био активан. Интересантан је случај да је овај доктор Илић станао у Немањиној улици бр. 21, у згради која је припадала председнику квислиншке владе Милану Недићу и у којој је он станао.

Посебан је случај са набавком веће количине болничке опреме непосредно пред ослобођење Београда. Са илегално набављеном опремом из магацина Централног хигијенског завода формирана је болница од 30 кревета у Улици Вука Караџића бр. 9. У последњим данима борбе за Београд ова болница је активирана и радила је све до 1946. године.

Главни артикли прехране — хлеб, брашно, месо, маст, зејтин, и др. били су рационирани и могли су да се добију само на карте у тако малим количинама које су недовољне за

живот. За илегалце је то био велики проблем, јер нису могли да се легално пријаве и добију карте за снабдевање. Поред снабдевања илегалца постављао се задатак да се шаљу пакети с храном затвореницима у бањичком логору.

Отуда је обезбеђење хране био револуционарни задатак првог реда.

Набавка хране ишла је разним каналима. Извесне количине су се могле добити преко симпатизера из легалних радњи манипулацијом са боновима и картама. Нешто се добијало преко Задруге државних службеника у чијој је управи било активиста НО фонда.

За хлеб и кекс је значајан извор била Парна пекара „Соко“. Инжењеријски официр бивше ЈВ Франц Смоле, активиста НО фонда био је и шеф кексаре. Са његовом пропусницом кекс је лако пролазио немачку контролу. Ове пропуснице су му симпатизери Миливоје Ранковић и Бранко Бајић враћали из рачуноводства па их је уништавао. Други начин је био да се преправљају немачка требовања хлеба, а као трећи начин користили су се фалсификованим боновима. Хлеб и кекс су одношени на разна приватна места, на пример у станове Радета Миленковића, Ивана Крстића, Херцега и других. Овај извор хлеба је дуго коришћен. Чак и после провале у пекари „Соко“ 1943. године настављено је добијање хлеба и кекса.

Шећер је добијан преко Богољуба Мандића из Фабрике шећера на Чукарици. Преко њега је добијан и шећер који су Воја Филиповић и Миле у Шеловом складишту на Чукарици сипали у бензин.

Није се бежало ни од црноберзијанских канала. Један такав пункт је био у бифеу на углу данашње Улице Георги Димитрове према Палилулској пијаци. Овде су се неки црноберјанци повезали са униформисаним фолксдојчерима који су шверцовали из Баната веће количине брашна, сланине, меса и масти. Брашно је у џаковима одношено најчешће у пекарску радњу предратног синдикалног активисте, симпатизера Партије Душана Алимпијевића", у Чубурској улици бр. 13, где је било безбедно смештено. Одатле су илегалци и организација НО фонда узимали сваки дан хлеб као да су на списку за снабдевање.

Овако набављена храна дељена је илегалцима, породицама ухапшених, стрељаних или оних који су отишли у партизане, и слата логорашима на Бањици. Било је више места у граду где су комплетирани пакети. Такав један пункт је био у радионици на углу Кондине и Македонске улице. Пакети су нредавани родбини да их однесе у логор. За оне логораше који нису имали родбину у Београду, да би им се легално могла доносити храна, ангажоване су најчешће некомпромитоване активисткиње НО фонда.

Полиција је хватала и такве активисте Фонда, па их има доста који су провели дуго времена у логору на Бањици а

* У овој пекари до одласка у партизане у Топлицу био је за-
нослен Жива Чиклован.

неки су и животи изгубили само зато што су носили пакете затвореницима логора. У логор је dospela и графичка радница Јелена Сергијевић, док је Милица Дачић, кројачица, стрељана, јер је ухваћена када је примала хлеб из пекаре „Соко“ за илегалце који су код ње били склоњени.

Сакупљању оружја посвећена је велика пажња. У почетку се мислило да ће сакупљање бити извор снабдевања за партизанске одреде у близини Београда. Убрзо се показало да у Београду нема тако много оружја, и да су то у већини случајева пиштољи разних врста уз нешто бомби. Зато је сакупљено оружје остало у Београду за вршење оружаних акција и за лично обезбеђење илегалца.

Ношење оружја је било мач са две оштрице. Директиве су мењале, од налога да се носи оружје до забране ношења. У једном случају ако се у масовним рацијама неко нађе на улици са лажним исправама које су у 1941. и 1942. години имали сви илегалци, било је шансе да се извуче, ако се код њега при претресу не нађе оружје. Нађено оружје је представљало сигурну смрт. С друге стране, улицама су аутомобилом крстарили агенти који су познавали комунисте још из предратног периода или су са собом водили ухапшенике који су пристали на сарадњу па су препознавали илегалци. У таквом случају оружје је било једини изглед да се спасе глава, или да се у безизлазној ситуацији изврши самоубиство. Белмаш Ратомир-Раша имао је легитимацију на име Славко Илић, али један издајник је довео полицију на састанак са њим. Белмаш се на улици убио из свог оружја.

На више места и на разне начине је оружје складиштено. Највеће складиште оружја у жаргону илегалца звало се „Арсенал“, организовао је Јуре Чуле. Непосредно је оружје чувао и одржавао Милован Момчиловић, механичарски радник. Арсенал се налазио на Зеленом венцу бр. 9. У њему је било око 30 револвера разних марки и калибара и 5—6 стотина метака, 20 бомби и једна пушка. То је било складиште за посебне ударне групе које је Партија организовала, пре свега, за ликвидирање агената и издајника, а затим и за друге задатке.

Једно мање складиште било је у браварској радионици на почетку Господара Вучића улице (сада Устанничка бр. 3), где је радио омладинац чији је отац имао још једну радионицу преко пута и у њој је проводио све своје време. Ова радионица је била веома погодна за складиште јер се оружје лако могло крити у гомили гвоздене старудије а уз то преко целог дана ту нико није долазио. Ово складиште је водио металски радник Драган Костић, предратни синдикални активиста, ударник и функционер НО фонда за време рага.

И у Солунској улици бр. 16 у димњаку порушене зграде била је једна мања скривница оружја, са 4 револвера, 3 бомбе и 2 фишека динамита.

Оружје се добијало од разних људи који су га по разним основама имали. Било је ту старих револвера које су људи у кућама чували као успомену из прошлих ратова. Било је и војно-државних пиштоља које официри бивше Југословенске војске нису бацили нити предали окупатору. На пример, тр-

говци Никола Лукић и Душан Новаковић дали су преко власника млекаре у Хилендарској 1 по један пиштољ. Месни одбор је водио преговоре за куповину веће количине експлозива, али то су нудили неки сумњиви људи па се од тога одустало. Било је покушаја да се нађу неки закопани митраљеци, међутим, до тих крупних оружја се није дошло.

Приликом бекства за ухаишеним комунисткињама Митром Митровић, Наталијом Хацић и Вером Вребалов, жандарми Момчило Дијић и Михаило Рајановић понели су и пушке које је до Месног одбора НО фонда пренео на коњским колима графички радник Данило Јањатовић.* У улици Живка Давидовића бр. 63 биле су склоњене под гредом на крову. Једна од тих пушакa је употребљена у борби за ослобођење Београда од стране ударних група у граду, које су оружаним акцијама иза леђа Немаца дочекали ослободилачке јединице НО војске Југославије и Црвене армије.

Сакупљање одеће и обуће имало је за главни задатак помоћ партизанима, на тај начин што су групе приликом одласка у одреде снабдеване из магацина НОФ-а. Носили су и нешто више одела, али тако да не буде више него што путник нормално са собом носи, да се не би довело у опасност пребацивање бораца у одреде. Када су за то постојале погодне везе, а нарочито из Земуна, одашиљане су извесне количине зимске одеће партизанима.

Начини сакупљања одеће били су различити. 1941. радило се на прикупљању војне одеће и обуће коју су поједини припадници бивше Југословенске војске донели са собом кући. Ова одећа је за партизане била најприкладнија али је требало да се изврше одређене преправке, а нарочито бојење. То је било нужно, с обзиром да су је људи носили на себи а Немци су сву војну опрему сматрали својим ратним пленом.

Од цивилне одеће тражена су одела, џемпери, чарапе и сл. Ангажоване су кројачке радионице да израђују одевне предмете. Тако је, на пример, од танког вуненог штофа који је приложио Никола ЈТукић, трговац текстилом у Кнез-Михаиловој улици бр. 4 у згради Албаније, сашивено 12 кошуља, у ствари, војничких блуза, које су биле веома погодне за партизане. Иначе, овај трговац је давао и редовне месечне новчане прилоге од по 1000 динара. На изради одеће радила је, на пример, кројачка радња Драгомира Нешића у Јакшићевој ул. бр. 3. Ранко Борђевић и Милорад Сукућанин сашили су 100 кошуља, 50 гаћа, 50 грудњака, 50 пари одела и 100 шајкача. На плетењу топлих зимских чарапа, шалова, рукавица и сл. ангажоване су појединачно жене које су тај посао радиле код својих кућа. Од вуне из болничких крсвета која је добијена преко НОФ-а прављени су џемпери. Бошко Керкез, кожарски радник и Бранко Вашанин из предузећа „Бели орао“ износили су ђонове и материјал од којег су прављене ципеле.

* Данило Јањатовић, предратни графички радник, члан Партије и секретар Рејонског одбора НОФ-а за VII рејон, ухапшен је помоћу провокатора. У борби са полицијом на улици био је рањен и послат у болницу на лечење. Када је полиција дошла да га преузме из болнице, он је одмотао завој и обесио се о њега.

Сакупљање, израда и дистрибуција одеће је масовно вршена али ни онда није постојала општа евиденција, па данас није могуће утврдити колике количине су сакупљене. То исто се може рећи за све врсте материјала који је сакупљан. Само новчана средства имала су централизовану евиденцију, али пошто су рејонски и други одбори имали право да део сакупљених прилога употребе за помоћ према свом нахођењу, то ни та централизована евиденција о којој су до сада сачувани фрагментарни подаци није потпуна.

Најтежи и ваљда најважнији део посла био је обезбеђење просторија за целокупан овај рад, уз услов да те просторије остану добро сакривене од очију полиције. Велика борба је вођена за изналагање и очување одговарајућих просторија.

Највећи део кратких састанака удвоје или утроје одржан је на улици у ходу. Та врста састанака није тражила просторије али, мада се одржавала са малим бројем лица, ипак је била велика изложеност оку доушника.

Већи састанци одбора и пододбора који су дуже трајали, морали су се одржавати у затвореним просторијама. Из разлога безбедности, морала су да се мењају места где су одржавани, па је то повећало потребу за просторијама. Коришћени су за то станови некомпромитованих чланова тих тела — као што је био стан Николе Савина, обућарског радника, иначе члана МО НО фонда. Вршен је и закуп станова за неке важније сврхе. А НО фонд је тражио међу својим активистима и прилагачима такве људе који су били спремни да своје станове или радионице, лекарске ординације и слично ставе на располагање.

Рад НО фонда био је скопчан са материјалима, па тиме и са проблемом обезбеђења простора за смештај материјала, тако да се њиме може ефикасно руковати а да не буде изложен очима полиције. Полиција и Гестапо често су вршили опште рације и претресе појединих квартова. Тако је у општем претресу при блокади, после успеле акције за ослобођење Александра Ранковића, у стану Јована Јернеја, обућарског радника и Љубомира Илића, механичарског радника у Римској улици бр. 2, откривено веће складиште где је било више пиштоља, целулоидних плочица, бензина, намирница, одела и новца. Да би се избегла опасност да при таквим општим претресима падну складишта материјала, промењен је начин ускладиштења. Требало је да складишта не падају у очи, односно да имају убедљиво објашњење. Пошто је материјал био разноврстан и у значајним количинама, требало је стварати на погодним местима складишта само једне врсте материјала.

Новац је остављан код трговаца или богатијих људи где његова количина није изазивала сумњу. Тако је благајник Месног одбора држао новац код Велимира Боковића, трговца у Улици краља Александра (Булевар револуције) бр. 191.

Оружје је морало да буде сакривено у складишта која није лако открити; за ту сврху коришћене су скривнице на таванима, у подрумима, у земљи — на разне начине. Такав је био магацин на Зеленом венцу бр. 9, затим, у радионици у

Улици Господара Вучића бр. 3, у штали у Живка Давидовића 63, Буикер у каналу од електроцентрале ка Дунаву и други.

Одело и обућа склањани су у радње симпатизера кројача и обућара. У Сазоновој улици бр. 4, нпр. била је кројачка радионица једног симпатизера који је због риће косе имао надимак Жућа, и ту су стајала одела за која је он имао убедљиво објашњење да припадају његовим муштеријама, који су их донели ради поправке или пеглања, Такав магацин имао је Илија Грдијан у Ранкеовој улици, а исто тако и Бура Лазовић у Кнез-Милошевој улици бр. 1. Брашно кога је било на цакове, предавано је у пекаре симпатизера, као што је било у Чубурској улици бр. 13.

Санитетски материјал стајао је код лекара, апотекара или у болници — на пример у Адмирала Гепрата 95—97 (сада 9) било је складиште санитетског материјала. У Заводу за серуме ка Торлаку радници Мика Благојевић и Милан (презиме непознато) држали су санитетски материјал који је одашиљан у Крагујевац.

И бензин који је био потребан за паљење новина и друге акције држан је у гаражи „Cooslyear“, на углу Кнеза Милоша и Масарикове, где је у подруму претакан у флаше, а ове достављане извршиоцима акција.

У илегалним условима овај разноврстан метод ускладиштења у највећој могућој мери чувао је безбедност складишта, али је зато за руковање материјалом требало одржавати велики број састанака и свакодневних веза. Место магацина није се саопштавало ни онима са којима се радило, па ни вишој вези. Отуда сада није могуће утврдити колико их је било и где су се све налазили.

У Небојшиној улици бр. 38, у подруму бифеа „Новосаћанка“, Месни одбор НО фонда основао је једно од складишта хране. Њиме је руковао Воја Николић, члан, а затим секретар НО. У јесен 1942. године, магацин је преузео Василије Буха, односно тај магацин је преузела техника Партије од НО фонда. По Бухином паду у јесен 1943. године, руковање магацином преузео је техничар ПК КП Светислав Каначки, који пада у лето 1944. и проваљује магацин који је у више провала остао недирнут. Власник бифеа Милосав Петковић је ухапшен и стрељан у августу 1944. године, само два месеца пред ослобођење Београда.

При обезбеђивању просторија, најодговорнији посао је био обезбедити склониште за људе. Тај задатак је био нарочито важан у току 1942—1943. године, када су после повлачења партизанских јединица и слома слободне територије с једне, и провала у Београду са друге стране, покидане везе и онемогућено повлачење активиста из Београда, мада је општа линија била да се сви компромитовани људи пребаце у одреде.

Тај задатак је постајао акутан после хапшења неких људи, када су се из предострожности морали склонити сви који су са ухапшенима били у вези, независно од тога да ли су проваљени или не.

Проналажењем станова за склањање активиста бавили су се сви, пре свега свако за себе. Свако је, док је био још не-

компромитован, морао припремити меето где се се за случај потребе склонити. Организација НО фонда је систематски и трајно обезбеђивала становете код симпатизера покрета. Такав случај је био са становима на Миријевском путу 85, Живка Давидовића 63, каквих је било много.

Познат је и случај да је у болници, у каналу инсталације за грејање, организовано склониште где се неко време у току једне провале склањало више људи. Ово је омогућио радник који је на том послу радио.

Станови су се морали напустити и мењати због честих блокада и масовних претреса, који су се вршили ноћу. Једне ноћи се на крају Карабурме, у последњој кући иза које настају њиве, у стану симпатизера Стојана Синадиновића, фирмописца, склонило седам активиста. Стојан, Срба Андрејевић, Мића Ракић, Дана Ергелашевић, Стеван Глећа и Михаило Швабић, избегавши блокаду у другим крајевима, нашли су се под блокадом у тој кући. Срећним случајем и сналажљивошћу, растурени у баште, на тавану и у стану, сви су успели да избегну хапшење.

Није мали број Београђана који су ухапшени, прогањани и стрељани због тога што су своје станове уступали народнослободилачком покрету за разне сврхе. Полиција је приликом сваке провале посебну пажњу посвећивала откривању станова и људи који су их давали на коришћење НОП-у са циљем да суровим казнама заплаши грађане и да релативно малобројне илегалце одвоји од масе народа и на тај начин уништи њихову дивовску снагу која је произилазила из везе са народом.

Као пример каквој су се опасности излагали људи давањем станова НОП-у, може се узети судбина Љубице Мартиновић. У јунијском рату остала је сама са четворо мале деце. Њен стан у кући на Миријевском путу бр. 85, био је увек добро склониште. Мада се настојало да се што мање користи, ипак је за годину и по дана кроз ту кућу прошао већи број револуционара, између осталих скривали су се ту краће или дуже време: Милица Сарић, Михаило Швабић, Воја Николић, Србислава Ковачевић, Ратомир Белмаш и други. Љубица је ухапшена 2. октобра 1942. године.

У њеном стану пронађен је и санитетски материјал. Подвргнута мучењу, остала је код својег објашњења да је она издавала стан да би издржавала децу и да не зна ко је све ту становао. Бећаревић у њен записник о саслушању није могао уписати ниједно име. Бесан што је њега, искусног полицајца, надјачала једна слаба жена, немајући никакве конкретне податке и само на основу претпоставке да „постоји могућност да је осим тога била активна и на другим секторима комунистичке делатности" послао ју је у смрт.

Ни стрељање мајке није било довољно да задовољи бес и мржњу полиције. Она наставља да прати четворо деце и бабу која је наставила да се о њима стара. Дали су задатак агентима да испитају доушнике и добили податак да „известна непозната лица, једна жена и неки младић, чији су ближи подаци засада непознати, обично помажу једну бабу и децу у Улици Миријевски пут 85, чија је мати недавно одведена

у логор зато што је у својем стану прикривала комунисте". Народ који је родио херојску мајку Љубицу родио је и изрода доушника који је наставио гнусни издајнички посао према њеној недораслој деци. Ипак, агенти уз све напоре, нису могли да докажу ништа нити су открили ко су „једна жена и неки младић“.

Тако је Вера Јанићијевић, службеник Градске управе, у својем стану на Јужном булевару бр. 3 (у истој згради у којој је становао неки Недићев виши војни командант), давала склониште илегалцима, све до 21. октобра 1942. када су у њеном стану ухапшени Ратко Филиповић, чиновник ДТО и Душан Татић. И Вера је својим животом платила помоћ илегалцима.

Адам Божановић-Шваба, склонио је жандаре који су омогућили бекство другарицама из затворске болнице, и за то је дао свој живот.

Већ сама хуманитарна акција НО фонда у корист жртава окупаторског терора имала је крупан политички значај исто, тако као и акција Народне помоћи жртвама терора предратних политичких режима. Али организација НО фонда је условима окупације имала знатно наглашеније политичке задатке.

Активисти НО фонда су, да би извршавали своје задатке, морали да развију широк агитационо-пропагандни рад, да би из шире масе оних којима су се обраћали и које су убеђивали добили што већи број људи спремних да помажу борбу. То је био онај свакодневни ситан али упоран политички рад у облику разговора и коментара разних догађаја о којима људи иначе разговарају. Са оним који су коментаре догађаја повољно примали, настављени су отворенији разговори и стрпљиво и упорно су придобијане присталице, а од ових су постајали активисти. Активисти Фонда су, поред усмених разговора, делили прогласе, Билтен Врховног штаба, разне летке и саопштења. Тако су активисти и активисти Фонда били она масовна агитаторска снага која је Партији омогућавала да свест о народноослободилачкој борби пренеси у најшире редове народа.

Што је рад био активнији, то је у предузећима стање бивало све повољније. Међу радницима ширени су ставови против окупаторског режима, од незадовољства снабдевањем од отвореног иступања против окупације и отвореног изражавања радости због успеха партизана или победе на фронтима Црвене армије и западних савезника. Политичким расположењем у предузећима владао је НОФ.

Какво је то стање било, може се видети из ових примера. У парној пекари „Соко“ од 140 радника, око стотину је било обухваћено овим широким облицима рада. У електричној централи „Снага и светлост“ од 170 радника, 80 је било обухваћено радом НО фонда. Активисти су у шали говорили „Боље држимо централу него дирекција“. Слично је стање било у свим виталним установама и предузећима, али и у банкама па и у органима окупаторске државне власти. На пример, у Недићевом Министарству привреде, 44 службеника су прилагачи НОФ-а. Чак и у Управи града налазе се појединци који помажу ослободилачки покрет. У таквој маси чпанпви

КП и активисти НО фонда радили су скоро отворено а били су безбеднији; полиција је теже могла да их открије. А када јој је полазило за руком да изврши провале и похапси активисте, брзо су ницали нови да их замене. Отуда политички рад у предузећима на линији НОБ није престајао све до ослобођења.

Каква је атмосфера владала у Државној штампарији, може се видети из денунцијације Петра Богдановића, издајника и бившег радника штампарије. Он оптужује Душана Ристића, Милоша Бабића, Власту Петровића и још 15 радника из машинарице, конкретно описујући њихове изјаве и поступке.

Колико год да је огавно написана са циљем да оптужи активисте, из ове издајничке пријаве може се видети да су активисти отворено коментарисали све, од стања на фронтима до вешања на Теразијама, да су прилог за једну другурицу дали скоро сви радници штампарије, да су од мршавих следовања хране за породицу ухапшеног Власте Петровића, у јануару месецу 1943. године „... сакупили око 25 кила брашна кукурузног, 4 кила пшеничног, 2 кила шећера, као и цигарете. Све је ово сакупљено од радника тј. од њихових следовања месечних .." Чињеница да се ово догађа, говори да су активисти имали широку подршку, сагласност и поверење радника.

У Београду није створена политичка организација типа Народног фронта. Отуда је НО фонд добио шире политичке задатке. Месни одбор НО фонда организовао је политичке разговоре са професорима Универзитета, културним и јавним радницима и познатим политичким личностима са циљем да их привуку народноослободилачком покрету и да их отргну од покушаја Недића и Љотића да их вежу на страну окупаторских слугу. За ову акцију искоришћене су везе и познанства студентског покрета из предратног периода.

Воја Николић, члан Месног одбора и Бора Ромић, члан Студентског народноослободилачког фонда, водили су разговоре са око 30 професора Београдског универзитета, између осталих са др Михаилом Илићем, др Борћем Тасићем, др Срнишом Станковићем, др Јованом Борћевићем и другим. Циљ разговора је био да се ангажује што већи број професора у било ком виду да помаже ослободилачку борбу, или бар да врше опструкцију према окупатору и његових сарадницима и да не држе предавања. Ови разговори допринели су да се један број професора Универзитета определи за НОП и да га помаже као Срниша Станковић, Јован Борћевић и други. Велики број професора својом пасивношћу и избегавањем да се ангажују у јавном животу против НОП допринео је интелектуалној резистенцији, због чега су многи професори били отпуштени са Универзитета а један део је хапшен и завршио је живот у концентрационим логорима.

Поред изнетих било је и других контаката са појединим јавним, културним радницима, трговцима и др. у настојањима НО Фонда да што више омасови народноослободилачки покрет у Београду. Многи од њих су на разне начине помагали ослободилачку борбу од давања прилога до разних других активности у оквиру Фонда.

Ево једног примера:

1941. године на предлог Јаше Продановића, Милорад Пањић-Суреп прихватио је да ради као секретар принца Ђорђа Карађорђевића. Успео је да током 1941. све до провале у априлу 1942. године добије од Принца 500—1.000 дин. месечно за НОФ. Овај прилог је предаван фонду на III реону преко чланова пододбора Раде Јовановића, па Илије Медана којег је заменио Предраг Вијоровић.

Преко шефа железничке станице у Лесковцу Љубе Алавантића Суреп је одржавао курирску везу са Ратком Павловићем са којим је био направљен и договор о преласку принца Ђорђа у партизански одред у Топлицу. Остварење овог договора омео је принчев адвокат Војислав Вујанац.

Организације НО фонда имале су задатак да обавештавају о свему оном што сазнају долазећи у додир са великим бројем људи, а што би могло да буде од значаја за покрет. Тако су путем организација НО фонда у облику извештаја о политичком стању долазиле до партијског руководства драгоцене информације о стању и расположењу у радничкој класи и грађанству Београда.

НО фонд није имао обавештајни карактер нити је његова организација била за то прилагођена, ипак као успутни резултат НО фонд је давао и врло драгоцене податке обавештајног карактера.

Радећи у студентском одбору НОФ Боривоје Ромић је у јесен 1941. преко Душана Чупића, студента технике успео да успостави везу са Костом Новаковићем, који је радио у картотеци Централне пријавнице и почео је да обавештава Ромића о томе, за која се лица интересује Специјална полиција, све док није ухапшен од Гестапоа 1942. године.

Симпатизер НОП Милутин Ивковић Милутинац, познати фудбалер, номинални уредник листа „Младост“, стварног органа ЦК СКОЈ-а, захваљујући својим познанствима са делом интелигенције која је сарађивала са окупатором, долазио је до веома корисних информација, које је преносио припадницима НОП у Београду, све до краја 1942. када је ухапшен од стране Гестапоа и ликвидирао.

Такође, симпатизер НОП-а Влада Мирковић, син руске емигранткиње, који је успео да успостави добре обавештајне везе у руском заштитном корпусу и код четника ДМ у Београду, пре свега код Павловића и Сотировића, редовно је обавештавао руководство НОП о њиховим намерама, као и о везама и сарадњи са Недићевом владом и полицијом. Он је успешно деловао све док није откривен у провали коју су извршили Вера Милетић и Василије Буха.

Још на V земаљској конференцији КПЈ одлучено је да НП формира своју технику у циљу самосталног издавања билтена и прогласа против терора. На основу тога Покрајински одбор НП за Србију формирао је технику, која је имала гештетнер и писаћу машину.

Почетком окупације ова техника је припојена партијској, па су машина и материјали предати Нади Пурић која је тада радила у месној партијској техници. Од тада, па у току целог рата, организација НО фонда не бави се издавањем, већ само растурањем билтена, вести и прогласа.

Да би се омогућило и олакшао боравак и рад у Београду компромитованим људима, НО фонд је развио широку активност на прибављању лажних исправа. За ово су коришћени различити начини и канали.

Пословне књижице, које је Краљевина Југославије увела, а које су служиле и као радне књижице и као личне легитимације, издавао је Уред за носредовање рада или популарно назван Берза рада, која је то наставила и за време Недића. Симпатизери НО покрета и активисти НО фонда, који су радили у Берзи, као на пример Вера Црвенчанин, успевали су да редовне књижице издају једном броју илегалца на измишљено име. Могућности за издавање оваквих легитимација биле су ограничене. У то време државна предузећа и државне установе издавале су легитимације за особље које су запошљавали, па се на сличан начин користило свако место где је то било могуће.

Ове легитимације на измишљеним именима биле су издате на оригиналном формулару са оригиналним печатима, само су имена и лични подаци били измишљени. Отуда полиција дуго није могла да открије постојање таквих легитимација а поготову не и порекло, место и начин издавања. Тек хапшењем у провалама специјална нолиција понекад је откривала и лажне легитимације, па им је тражила порекло.

Свим установама где су открили лажне легитимације, специјална полиција је слала упозорења и водила истрагу.

Тако је 30. III 1943. године, специјална полиција послала писмо Министарству просвете са захтевом да изврши ревизију свих издатих легитимација.

Писма сличне садржине послата су Начелству среза тамнавског и среза лепеначког, затим Централној пријавници. И из Централне пријавнице Управе града Београда, посредством Иванке Димић, која је тамо радила, илегалци су добијали оригиналне исправе са лажним именима. А Аница Ловрић је набављала легитимације из земунске полиције.

Даница Трипковић отишла је у Срески суд на Врачару под изговором да тражи своју другарицу Драгицу Правицу, која је раније тамо радила. Добила је печат на празном формулару на којем је под НО СУ 384 стављено име Костић М. Димитрије.

Вера Јанићијевић је у својој установи ударила печат и ставила име Добривоје Јовић на легитимацији којом се служио илегалца Душан Татић. Уз то је изнела из установе још пет празних формулара. Милан Жујовић, службеник персоналног одсека ДТО, убацивао је међу праве легитимације запослених у ДТО понеку лажну легитимацију и носио шефу на потпис.

Исправе за прелаз у Београд издавао је и Дејан Гојковић из персоналне службе „Икаруса“.

За свако путовање уведена је дозвола у облику објаве за путовање која је одузимана при повратку са пута. Полиција је пронашла код једног ухапшеног већ искоришћену објаву Сретена Ивановића, графичког радника, до тада некомпромитованог функционера НОФ-а. Ово указује на још један ол начина шзибављања и коришћења исправа.

них места путем родољуба који су тамо радили, били су у потледу броја прилично ограничени. Зато је Партија организовала у својој техници израду легитимација. Израђени су и лажни печати.

Највећи број формулара за исправе добијен је каналима НО фонда из Државне штампарије где су и штампани. Оваква активност у Државној штампарији није нова. Ово је почело још 1937. године у вези са упућивањем добровољаца у Шпанију. Тада су ученици у књиговезници Тодор Дожлијевски и још једна другарица у више наврата узимали из књиговезнице по неколико пасошких књижица које су биле готове а још нису биле нумерисане. Те књижице су давале Филипу Кљајићу и Чеди Капору који су организовали тајну радионицу за израду печата у Француској улици и тако правили лажне пасоше за одлазак добровољаца у Шпанију.

Оваква активност у Државној штампарији нарочито је појачана у време окупације. Тек у фебруарској провали 1943. године, полиција успева да открије месну партијску технику, да тамо пронађе велики број оригиналних формулара за личне карте на немачком и српском језику, затим потврде о пријави стана и друго. У исто време, захваљујући слабом држању неких људи, успело је полицији да открије раднике Државне штампарије који су снабдевали технику овим формуларима. Били су то активисти НО фонда Душан Ристић, машиниста, Милош Бабић, словослагач, Љубивоје Максимовић, књиговезац. Са њима су били повезани Данило Јањатовић, литограф, секретар рејонског НОФ-а и Сретен Ивановић, гравер Државне маркарнице.

Овде треба, као изванредан пример јуначког држања, поменути Милену Живановић-Шупут, рођену у Аранђеловцу 1921. године. Милена је радила у техници МК Партије. Она је у вези са легитимацијама имала две истраге, једну партијску и другу полицијску. Имала је и два суочења са истим човеком.

Партијска испитивања су била извршена пошто је један радник који је учествовао у изношењу формулара за личне карте обавестио своју везу да је исте формуларе дао и Милену, својој другарици из детињства за коју је веровао да говори у име вишег партијског форума. Рејонском комитету није било јасно ко се то убацио у канал. Члан РК КП који је испитивао овај случај саставио је и суочио њих двоје и упутио Милену критику што се по том питању обратила личном везом на место које је већ коришћено редовним организационим везама. Милена није порицала да је тражила и добила формуларе али њен одговор ће био, да кад су у питању виши партијски интереси није важно да ли су везе редовне, организационе или личне.

Приликом полицијске истраге Милена се држала пркосно и јуначки. Ухапшена је 19. II 1943. године и подвргнута тортури.

У записник о саслушању, направљеном после 20 дана мучења у полицији 11. III 1943, као Миленин одговор на терећења у вези са легитимацијом, стоји — „то није истина“.

Затим следи записник о суочењу са ухапшеником са којим се суочила у партијској истрази, који гледајући је у очи ноново признаје да је њој дао формуларе на њен захтев. Али и овога пута Миленин одговор је био „није истина“.

Затим следи упут у болницу да јој се „укаже помоћ и потом врати полицији“. Није тешко претпоставити шта је узрок и у каквом је стању била кад је полиција решила да је упути у болницу. Полиција се плашила да ће умрети под батинама, и да неће моћи из ње да извуче податке о раду Партије и НОФ-а.

Али се Милена није променила. 21. III суочавају је са чланом РК који је водио партијску истрагу и он је опет, гледајући је у очи, тврдио је да је Милена вероватно она особа са којом се састао због давања формулара нередовним путем. У записнику суочења њен одговор је „овог човека не познајем“.

За годину и по дана колико је Милена остала у логору више пута је пребацивана у болницу. У Бањичком логору је родила дете.

Трагична је интервенција њеног оца који шаље молбу да се Милена пусти. Реакција Бећаревића, шефа IV антикомунистичког одсека Специјалне полиције, показује сву његову суровост. Кад год су родитељи молили за милост, Бећаревић је предлагао пооштрење казне. Пошто је прошло доста времена од када је Милена упућена у логор на Бањицу изгубио је из вида, па је проверавао шта је са њом било. Добио је из логора обавештење да су Милену преузеле немачке власти и одвеле на рад у Банат. Он наређује да се од немачких власти тражи да је врате на Бањицу а ако Немци шта питају, да им се каже да је Милена опасан комуниста, који не заслужује никакве повластице. Тако се 20. XII 1943. године Милена поново нашла у Бањичком логору. Последњи пут је послата у болницу 21. VIII 1944. године.

Јединице трећег украјинског фронта приближавале су се границама Југославије. Дивизије НО војске прелазиле су у Србију, попуњавале се новим борцима из западне Србије и Шумадије. На југу и истоку Србије расле су нове дивизије и већ је било јасно да је ослобођење Београда само питање дана.

Бећаревић и полиција нису ни тада могли да забораве да је Миленина упорност и храброст била јача од целата и да их је победила.

Била је у последњој групи стрељаних жена. Извикујући пароле и псујући издајнике, она је са осталим девојкама у ходнику логора напала агенте и жандаре. Један део ове групе храбрих жена убијен је у ходнику логорске зграде а остале су одведене на јеврејско гробље и стрељане 11. септембра 1944. године.

Две акције посебне врсте, које, мада недовршене и у извесној мери принципијелно сумњиве, ипак показују како је НО фонд имао широк круг разних врста делатности.

Прва је покушај штампања новца. Немачка окупаторска војска носила је са собом покретне штампарије и штампала окупационе марке. Ова врста новна силом те наметнута и

важила је само на окупираној територији. То је била пљачка добара подјармљеног народа али прикривена рафинираном методом. Штампане етикете претварали су силом у новац којим су немачки војници „плаћали“ робу коју су узимали из трговина или од занатлија — и у великим количинама слали својима у Немачку.

Секретар МО НО фонда закључио је да је техника израде новца релативно проста и да се може лако фалсификовати. Одабрао је новчанице од 5 марака. Клишеа за ову новчаницу направио је Љубомир Земан, фотоцинкограф Државне штампарије. Није јасно да ли би та акција успела и да ли би донела користи, јер је прекинута изненадним упадом полиције у стан Николе Савина, у Тршћанској улици бр. 6, где су под степеништем била сакривена клишеа чекајући да се пронађе одговарајућа хартија за штампање. После овога упада, Никола је отишао у Космајски партизански одред, а судбина клишеа је остала непозната.

Друга акција, у нечему слична првој јесте отмица новца. Спорна као средство борбе, користила ју је у дужем периоду и Бољшевичка партија док се она борила за власт.

Тако су активисти НО покрета планирали да изведу напад на банку и да тим путем дођу до новца за покрет. Ова акција није извршена. Овај метод је напуштен, као и фалсификовање новчаница.

Али је била спроведена једна значајна акција ове врсте. Члан Партије Димитрије Милојевић, шумарски инжењер из Београда, био је 1941. године запослен у Дирекцији државних шума у Нишу.

6. новембра 1941. године одређен је службеник рачуноводства Будимир Михаиловић да пренесе у Београд Министарству народне привреде милион динара. Димитрије је послат да прати Будимира. Партијски руководилац из Ниша дао му је задатак да на погодан начин дође до новца и преда га Веселинки Малинској за потребе ослободилачке борбе, па да потом оде у партизане.

Димитрије је наговорио Будимира да преноће код његове мајке пошто је становала близу станице, у Балканској улици бр. 39. Тамо је успео да дође до новца.

8. новембра 1941. године код споменика Франше Делереу састао се са Веселинком, а са њом је дошла и Милада Рајтер са једним зембиљем. У импровизованом клозету у Карађорђевом парку Димитрије је милион динара сложио у зембиљ и предао га Милади.

Развојем догађаја биле су поремећене везе и Димитрије није могао одмах да се пребаци у одред. Криво се до 17. новембра, када је ухапшен и касније стрељан.

На II земаљском саветовању, а затим на састанцима Покрајинског и Месног одбора, често је наглашавано да треба проширити рад НО фонда и од организације претежно хуманитарне, акцијама је претворити у активну борбену организацију. Помињано је да уместо пасивног метода ослобађања људи путем подмићивања новцем треба људе ослобађати и силом.

Зато је Месни одбор покљонио посебну пажњу предлогу Грује Лазовића. Груја је као члан КПЈ радио у организацији НО фонда. Његова је идеја била да се организује акција којом би се ослободила његова сестра Вера Лазовић и Вера Вребалов, које су биле ухапшене и налазиле се у затвореничком одељењу болнице у Видинској улици.

Секретар Месног одбора НО фонда је са Грујом размотрио ситуацију, прихватио у начелу акцију као изводљиву и о томе известио Месни комитет КП. Преко Вукице Митровић-Шуње МК је пратио ток припрема, испитивање услова и израду плана акције. Извршене су све припреме, добијен је унутрашњи гшан болнице, ситуација у околним улицама, нађена је кућа са два улаза из Кнеза Павла (29. новембар) и Дринчићеве, ангажован је санитетски аутомобил и мобилисана десетина за извршење акције. МК, односно Вукица Митровић, тражила је да се са извођењем акције сачека док из бањичког логора не буду пребачене у затворско одељење болнице Митра Митровић и Наталија Хапић, па да се све четири једновремено ослободе. На овом пребапивању радило се неким везама путем мита. Када је до пребацавања дошгто, Вукица је V име МК дала сагласност да се акција изведе 28. тула ујутро. До нагле промене је дошло са падом Александра Ранковића, па је ова група укључена у његово спасавање из затворске болнице у Вндинској (Цорца Вашингтона) улици.

У току августа 1941. Груја је уснео да организује нову групу у коју је успео да укључи и два стражара из болнице за ослобођење Митре Митровић, Наталије Хапић и Вере Вребалов, што је већ описано у поглављима о акцијама НОП-а у Београду. На жалост, Груја није успео да оствари своју велику жељу да спасе сестру, а у овој акцији је откривен, ухапшен и касније стрељан.

*
*
*

НО фонд је постао материјална база НОБ од великог политичког значаја. То је облик учешћа Београђана у НОБ али и облик деловања Комунистичке партије на масе.

Брз и велики успех НОФ у окупљању грађана Београда за помоћ народноослободилачкој борби заснован је на резултатима предратне борбе радничке класе. У тој борби комунисти су стекли поверење кроз штрајкове и демонстрације, радом у синдикатима, женским, спортским и другим организацијама, доследним залагањем за интересе радника у радионицама и фабрикама, здравственим, административним и другим установама, својим пожртвованим држањем у затворима и робијашницама.

Пред рат је већ била створена широка организација Народне помоћи, која је стекла велико искуство и као део антифашистичког покрета под руководством Комунистичке партије, продрла у најшире редове грађана Београда. У априлском рату сачувала је кадрове и организацију и тако била способна да скоро без прекида настави рад. Са окупацијом земље и отпочињањем ослободилачке борбе дотадашња кла-

сна и антифашистичка основа Народне помоћи проширила се на дубоко у народу укоревену патриотску традицију и прерасла у Народноослободилачки фонд.

Тако је Народноослободилачки фонд добио карактеристике јединственог политичког ослободилачког фонда, који је у разним активностима ангажовао врло разноврсне људе. Од радника у предузећима, службеника у министарствима и банкама, новинара, лекара, професора Универзитета и других интелектуалаца, занатлија — трговаца па све до часних сецара и до члана краљевске куће из династије Карађорђевића.

Око руководеће снаге Комунистичке партије окупио се велики број људи спремних да по цену живота својим прилозима и на друге начине постану учесници народноослободилачке борбе.

Око овог широког круга прилагача налазила се још шира маса патриотски настројених радника и грађана, који још нису били спремни ничим, па ни прилогом, да угрозе своју егзистенцију, али до њихових срца допирали су ставови КПЈ и по свом политичком опредељењу они су део народноослободилачког покрета. Са радошћу су примали вести о борбама партизана, са надом су слушали о победама савезника на великим светским фронтима. Основни успех покрета је у томе што се велика пропаганда окупатора и разноврсних издајника разбијала о бедем патриотске свести велике већине грађана. Иза овога бедема израстали су стално нови прилагачи, од прилагача постајали су активисти НОФ-а а од ових борци НОП-а и чланови Партије. Они који су активно помагали борце и сами су брзо постајали борци.

Активност на задацима које покрива Народноослободилачки фонд развијала се и организовано, и самоиницијативно, и спонтано. Отуда рад не престаје ни у периоду када непријатељу успева да разбије руководство Партије и Фонда. Рађали су се и нови борци, који су формирали активне независно од тога да ли су имали вишу везу или не. Све време рата та делатност је одржана да би ослободилачке јединице биле дочекане подршком и попуном из редова Београђана. Овај актив је преузео и прве задатке на обнови града, његове привреде и комуналних служби. Из састава тих актива одабрани су чланови првих обновљених јединица Комунистичке партије Југославије.

Ти широки активи постали су хиљадострука веза Партије са народним масама, облик њиховог учешћа у народноослободилачкој борби. Народноослободилачки фонд је постао борбена организација и материјална база НОБ.

Немајући никакву помоћ ни са које стране, НОП у Београду морао је да сам створи средства за борбу. Изворе тих средстава је нашао у народу, у његовој револуционарној и патриотској свести. Тако је Народноослободилачки фонд постао права народна помоћ ослободилачкој борби односно сам тај народ у борби.

Провала Месног комитета Партије и СКОЈ-а, хапшења, мучења, стрељања и друге врсте репресалија нису могле деморалисати припаднике народноослободилачког покрета у Београду, који су наставили са борбеним акцијама против окупатора и њихових сарадника. Повећање терора и разноврсних притисака полицијских и војних снага на грађанство Београда и појачана полицијска контрола сужавали су простор за извођење диверзија и других акција у окупираном граду. Активности НОП-а у Београду нису више могли остати код првобитних форми организације, пре свега десетина, јер је била повећана опасност од провала у новим условима. Показало се у пракси, да ове десетине не могу да опстану у организационом погледу пред појачаним полицијским притиском, нити да одрже потребну конспирацију.

Уместо десетина, стваране су у јесен 1941. појединачне ударне групе од два до три члана које су имале сасвим одређене задатке. Стварање мањих борбених група за појединачне акције против окупатора значило је прилагођавање организације НОП-а у Београду новонасталим условима у јесен 1941, које су карактерисали: појачани полицијски притисак и терор и велика концентрација окупаторских снага у граду.

Ове борбене групе за извршење својих задатака добијале су оружје из илегалних склоништа, која су за ту сврху била формирана још у лето 1941. године. Једно од таквих склоништа налазило се у згради на Зеленом венцу број 9, за које је био задужен Јуре Чуле, члан КПЈ. Он је издавао и примао натраг оружје после изведене акције. Он је сваког дана имао састанак са човеком на вези, који је преносио инструкције о примању и издавању оружја. Редовно је преко њега било договарано, ко ће и где доћи по оружје, са одговарајућом лозинком. Једна од лозинки која се употребљавала за ово складиште је била „Где је Авала?“ и одговор „Авала је у Паризу“.

У току октобра и новембра 1941. ударне групе у Београду извршиле су више акција против окупатора и полиције. Због масовног одласка у партизанске одреде смањио се број омладинаца, који су вршили акције у лето 1941. Док су раније, поред акција уперених против окупатора, биле извођене и акције демонстративне и политичке природе, као што су: паљење окупаторских новина, писање и лепљење ослободилачких паролa, цепање непријатељских плаката итд., у акцијама изведеним у јесен 1941. тежило се појединачној ликвидацији немачких официра и војника и домаћих полицијских агената.

Тако је већ 1. октобра ударна група у којој су се налазили: Слободан Томић, Владан Радован Симић, извршила атентат на др Велимира Даниловића, лекара и помоћника директора санитета општине града Београда, истакнутог члана Љотпћевог „Збора“, испред његовог стана у Новопазарској улици број 48 (Симе Милошевића). Витас и Симић су чекали у Престолонаследника Петра улици (Максима Горког), а Томић и Томовић су испалили по два метка у Даниловића, ранивши га, а Симић је пуцао увис да ствара панику код оних који су намеравали да крену за њима у потеру. Сва четворица су успела да побегну са места атентата.

Следећег дана извршен је атентат на полицијског агента Милоша Пајића. У овој акцији учествовали су: Душан Витас, који је донео оружје, Слободан Томић и Радован Симић коме је Марија Рачки наредила да покаже Пајића на улици пошто га је познавао, али да не учествује у атентату, јер је већ био хапшен и познат полицији. Симић је извршио свој задатак а нуцали су на Пајића Томић и Витас и убили га.

Крајем септембра 1941. Слободан Томић је припремао атентат на агента Тошу Марковића. У овој акцији, поред њега, учествовали су Александар Легер и Стеван Ковачевић. Кад је ушао у једну кафану у Војводе Степе улици, Томић га је сачекао на изласку и испразнио на њега цео шаржер. Агент је теже рањен у ногу, али је преживео атентат.

За атентат на агента Петра Симића били су одређени Петар Лаушев, Слободан Томић, Душан Витас и Радован Симић. Оружје су примили у стану Марије Рачки. Од њих је само Витас познавао агента, па су он и Лаушев срели агента на улици и пратили га до Миријевског пута (Милана Ракића), а онда су за агентом пошли Лаушев и Томић и код дашчаре „Сувобор“ у 6,30 у Улици миријевски пут између броја 1 и 3 извршили атентат на поменутог полицијског агента, који је од задобијених рана умро. Витас и Симић су штитили одступницу двојици ударника. После атентата нашли су се на договореном месту код Аутокоманде, где је два револвера узео Витас а два Томић.

Четвртог октобра извршен је напад на пошту у Железнику и том приликом оштећена је телефонско-телеграфска линија. У ноћи између 5. и 6. октобра уништена су постројења на железничкој станици у Реснику, а скретница минирањем бачена у ваздух.

Посебно велика диверзија извршена је на прузи Железник—Остружница, у ноћи између 6. и 7. октобра, када је покидана пруга у дужини од око 600 метара. Најпре је извршен напад на железничку станицу у Железнику, где су полупани апарати, а затим је из станице отиснут један вагон са локомотивом на месту где је раскинута пруга, а изјутра и цела композиција воза из којег су били истерани путници. Укупно су уништене три локомотиве, једна композиција воза и два посебна вагона. Осим тога, раскопан је пут између Жаркова и Железника на неколико места.

Нису били поштеђени ни припадници окупаторске војске. 11. октобра у 23,30 у Босанској улици (Гаврила Принципа)

тешко је рањен у груди немачки матроз, а 12. октобра у 1,15 ногођен је немачки каплар са три метка. Три дана касније, 15. октобра, погинуо је стражар П.Т. батаљона 200, који се налазио на раскршћу Булевара Александра Карађорђевића (Дедињски булевар) и Љутице Богдана. Мере предузете против извршилаца ових акција нису дале никаквих резултата.

Неколико дана касније, 19. октобра, Аћим Сећурски пуцао је на Светислава Поповића, полицијског писара, и задао му тешке телесне повреде у Бурђевској улици, испред зграде број 17 (Мишка Јовановића). Истог дана, према немачком извештају, убијен је један железничар у служби окупатора.

За више акција, за које се у сећањима наводи да су извршене у току октобра, није се могао утврдити тачан датум извођења. Тако су у октобру обалски радници Јордан Стојковић и Миле Чубриловић убили ножем немачког војника и бацили га у Саву. Никола Вучета, такође обалски радник, ликвидирао је агента Управе града Београда. Скојевска организација са територије Вождовца организовала је атентат на петоколонаша Емила, тумача немачке полиције из Маринкове баре. За ову акцију одређени су били: Слободан Томић, Гадован Симић и Секулић, а организовао је Раја шустер. Он је Симићу показао точак на коме се вози Емил испред кафане „Мали Душановац“ и поставио га да га чека испред моста у заседи, код кафане „Гурман“. Ту је требало да дођу Томић и Секулић. Међутим, тумач је наишао пре њиховог доласка и посумњавши у Симића ухватио се за револвер, али је Симић био бржи и успео да га рани. Из кафане су истрчали немачки војници и српска жандармерија и дали се за њим у потеру, и он је једва успео да се спасе.

Партијска организација обућара на Вождовцу у октобру 1941. организовала је атентат на кафецију Рада Лазаревића, власника кафане „Домовина“, у Војводе Степе улици број 201, који је денунцирао ударнике и друге активисте са Вождовца. Једног дана ушла је група ударника у његову кафану, пуцала у њега и том приликом га ранила. Ову акцију организовао је Милан Чортан, а извршили су је Милић Мартиновић и Буро Мађерчић.

У октобру 1941, у непосредној близини Београда, партизанске чете и десетине околних партизанских одреда дејствовале су наносећи озбиљне штете и паралишући окупаторско-квислиншки апарат власти. Поред поменутих акција у Железнику и Реснику, затим у Раљи и Буринцима и другим местима у ближој и даљој околини града, партизани су пресецили железничке пруге, дизали у ваздух железничке и путне пропусте, раскопавали путеве, демолирали железничке станице, поште и сеоске ошшине. Ова борба шумадијских и понавских партизана са окупаторима и квислинзима сливала се са борбом београдских ударника, тако да је окупатор био изложен снажним ударцима устаника.

Окупатор је из такве, доста тешке ситуације, тражио излаза на све стране, а у Београду се прибегавало притиску и терору, који се манифестовао кроз рације, масовна хапшења, одвођења у затворе и логоре, а нарочито масовна стрељања. У октобру 1941. године уништено је око 4.000 затвореника.

Према немачким изворима, хапшења у току октобра извршена су овим редом: 2. октобра ухапшена су 42 комуниста, што је вероватно збирни извештај о септембарској провали, када је у руке непријатеља пао Месни комитет Партије и СКОЈ-а, као и станодавци из проваљених станова у улицама Борђа Кратовца 15 и Кумодрашкој 116. Следеће хапшење је било 5. октобра, када су ухапшена 24 лица, односно када је откривен скојевски актив са Булбулдера, чији је секретар био Србислав Танасић-Бата. Полицији је успело да похапси већину чланова овог актива, од којих су у концентрациони логор 11. октобра упућени Станко Прпа, трговачки помоћник, Миодраг Николић, браварски шегрт, Стеван Марковић, дреер, Ратомир Кастратовић, приватни чиновник, Славко Чуковић, пекарски помоћник, ЈТазар Бубољ, трговачки помоћник, Мирослава Мирчетић, студент филозофије и Видосава Танкосић, домаћица.

У рацији извршеној 15. октобра ухапшено је 10 лица, а 24. октобра специјална полиција је ухапсила 12 комуниста. Следећег дана ухапшено је 7 студената комуниста, а у ноћи између 27. и 28. октобра 19 комуниста и један немачки војник који је побегао из своје јединице. 29. октобра ухапшено је 11 грађана, под сумњом да су комунисти.

Разуме се да су појединачна хапшења била свакодневна. Тако је, на пример, 9. октобра Гестапо ухапсио Боривоја Јовановића, шпедитера и Борђа Бибића, електричара, који су пријављени од повереника Гестапоа Штубеа као комунисти. Упркос њиховом одрицању, а за Бибића се каже да је поред поштреног саслушања одбио да призна комунистичку делатност, ипак је заменик шефа Гестапоа за Београд Хинце одобрио стрељање 28. октобра.

Догодило се да је 13. октобра ухапшен монтер Бура Церњавски, који је био запослен код немачке ауто-службе, под оптужбом да је усмено ширио комунистичку пропаганду међу радницима ауто-службе, због чега ће већ следећег дана после саслушања, иако је све порицао, предложен за стрељање. Такође су стрељана и три партизана, која су ухапшена на основу доставе од 28. октобра недалеко од Раковице, у шумици званој „Церак“, од немачке војске.

Истрагом вођеном над ухапшеном Фридом Бергман и Даринком Мишић откривена је Олга Алкалај, члан привременог Месног комитета ЈСПУ за Београд. Специјална полиција је ухапсила 27. октобра у стану код сестре у Фрушкогорској улици број* 8.

Поред хапшења мушкараца и Јевреја који ће извршено крајем августа и током септембра 1941, концем октобра похапшени су у Београду и Цигани и затворени у логор код Топовских шупа. Масовна рашца почела је 27. октобра у Маринковој бари, наставила се следећег дана на Чубури и Јатаган мали, затим 29. на Булбулдеру, Пашином брду, Миријеву и у Вишњици, а 30. октобра у Жаркову. У рацији ће учествовала немачка фелдјандармерија и српска жандармерија*а.

Посебна системска акција прочешљавања Београда извршена је у новембру 1941. године. Томе је погодовао и повер-

љив распис шефа Гестапоа нацистичке Немачке Милера, који је 22. октобра упутио свим гестаповским централама у окупираној Југославији под насловом „Сузбијање комунистичког покрета у бившој Југославији“, у коме наглашава да је сузбијање „илегалног комунистичког покрета искључиво ствар полиције безбедности, уз евентуалну сарадњу са полицијом дотичног подручја“. Основни задатак ове полиције је „тотално уништење комунизма“, а да би се то постигло нарочито је значајно створити мрежу тајних агената и убацити их у редове народноослободилачког покрета, а предлаже се и да службе немачке полиције ангажују чланове КПЈ и СКОЈ-а, који пристану на сарадњу. Што се тиче метода рада, Милер сматра да се комунистички покрет у Југославији не може уништити великим акцијама, већ планском делатношћу полиције путем провала у сва партијска руководства. Да би се то остварило, треба вршити масовна хапшења свих оних за које се сумња да су комунисти, а не само оних за које се зна да су комунисти, као и њихови помагачи. Зато је Милер тражио да се сваког месеца шаљу извештаји из Југославије из којих се може видети да ли је комунистички покрет у порасту или у опадању, какве се мере предузимају, колико је функционера ухапшено, и колико је саботажа извршено.

Да би продро у организацију КПЈ у Београду, па и другде у Југославији, Гестапо је развио широку мрежу агената, помоћу којих је успевао да продре у неке од београдских организација КПЈ. Тајност је била основни метод рада ове мреже. Лични досије агената држан је у највећој тајности. Сваки агент је имао три картона: по имену, по шифри (обично је носио одређен број) и по врсти делатности. Разуме се да су сви били пријављени Главном уреду безбедности Рајха у Берлину, где се и водила централна евиденција агената и одакле се добијао број који ће носити одређени агент.

У борби против НОП-а Гестапо је употребљавао више врста агената, од којих ћемо неке поменути. Ту је, пре свега, агент Т који се представљао као непријатељ Немачке и радио са противничком страном, затим агент који се претежно бавио обавештењима, помоћни агент и агент извиђач на партизанском подручју. Осим тога, коришћене су и личности од поверења, који нису биле регистроване као агенти.

Милеров распис охрабрио је шефа Управног штаба у Србији Турнера да у Београду спроведе још у септембру планирано хапшење најистакнутијих представника београдске интелигенције. У ноћи између 4. и 5. новембра у Београду је извршена велика рација са намером да се похпси око 700 лица — припадника интелигенције, „чије је држање у протеклим годинама било противнемачко а која највећим делом припадају ложама слободних зидара или су комунисти“. Гестапо и специјална полиција претресали су ноћу један блок града за другим и малтретирали становништво. Том приликом ухапшено је 169 талаца из редова интелигенције, који је требало „да јамче својим животом за безбедност у српском простору“. Међу њима су се налазили Александар Белић, Синоша Станковић, Васо Чубриловић, Милош Бурић, Јован Ердељановић, Виктор Новак, Михајло Илић, Никола Вулић, Иван Баја, Мио-

драг Ибровец, Видо Латковић, Ристо Стијовић, Владислав Рибникар, Вељко Петровић и други. Неке од њих су задржали у логору дуже време, други су пуштени, а један број њих је стрељан, као др Михајло Илић, бивши министар Милорад Борђевић, професор др Борђе Тасић и други.

Окупатор и његови сарадници нису се зауставили на овом хапшењу. Немачки извештаји из новембра 1941. пуни су вести о хапшењу у Београду. Тако је 7. новембра ухапшено 14 комуниста, од којих су два били студенти. За првих десет дана у новембру убијен је и један члан КПЈ, а ухапшено 74, 10. новембра 16, а 13. приликом претреса седам кућа ухапшено је 16, и два дана доцније 15 комуниста. Тај списак ухапшених је нарочито разноврстан за 16. новембар, кога дана пише да је ухапшено 18 комуниста, 2 четника, 2 свештеника и један добровољца.

У Његошевој улици број 73 откривено је 17. новембра складиште месне партијске технике. Том приликом ухапшен је Слободан Папакоча, банкарски чиновник и експедитор месне технике, његов помоћник Михаило Мандић и техничар III рејонског комитета у Београду Божин Вулић, док је власница стана Надежда Пурић ухапшена 18. новембра на изласку из Министарства за финансије, где је радила. Врло брзо обојица ухапшених су признали своју активност и открили људе са којима су радили. Свако од њих држао је по четири техничара. Тако је Михаило Мандић држао на вези I, III и VI рејон и СКОЈ, а Слободан Папакоча држао је на вези техничаре остала четири рејона.

У стану Надежде Пурић налазила се 1.682 комада Билтена број 6 Врховног штаба, 1.590 комада број 7, 1.380 прогласа ПК КПЈ за Србију поводом 7. новембра — Дана октобарске социјалистичке револуције. Према истрази, сматра се да су технику Месног комитета КПЈ за Београд чинили: Милентије Поповић, Војислав Илић, Војислав Почек, Сенде Корнелија Поповић, шпански борац, Слободан Папакоча, Михаило Мандић и Вулић Божин, техничар III рејона, који је доносио материјал од курира из штампарије до складишта и кога је за тај рад оптерегила Нада Пурић, али је он све порицао.

Приликом истраге Нада Пурић се добро држала иако је била изложена ужасним мучењима. Саслушавао је поднадзорник агената Живадин Милорадовић. Узалуд је код Драгог Јовановића интервенисао председник главне контроле др Пурић. Плашећи се да се не открију мучења којима је била Нада изложена, Милорадовић је одговорио да је она већ стрељана. Међутим, Борђе Космајац, који се није са њим слагао, тврдио је да је тада била жива и да није стрељана, него да је умрла од повреда које јој је батинама нанео Милорадовић.

Касније је ухапшен Владимир Матић, чиновник главне контроле који се такође добро држао. Тек приликом другог хапшења 1942. године откривено је да је био секретар једне партијске организације, па је стрељан. Том приликом полиција је трагала за илегалном партијском штампаријом, али нико од ухапшених није знао где се она налази. Из немачког извештаја од 19. новембра помиње се, поводом ове провале,

да је ухапшено 12 комуниста, међу њима и четири Пореска чиновника.

Тада је била проваљена партијска организација састављена од чиновника I и V пореске управе, чији је секретар био Василије Кетковић. Ова група активиста у пореским установама имала је задатак да утиче на грађане да не плаћају порез. Везу ове партијске јединице са рејонским комитетом одржавао је Владимир Матић, који је истовремено прикупљао месечне новчане прилоге од око 500 динара. Од неколико ухапшених пореских чиновника, шест је упућено у концентрациони логор.

Приликом велике рације 20. новембра ухапшено је 56 сумњивих лица, а следећег дана приликом претреса 12 кућа ухапшено је 11 лица. Истог дана осам комуниста, због покушаја бекства из Бањичког логора, обешено је у кругу логора. То су били: Љубомир Ленард, фирмописац, Арсен Божиновић, радник, Војислав Дукић, радник, Драгутин Кнежевић, машинбравар, Павле Мандић, радник, Станимир Мандић, земљорадник, Драгутин Радовановић, радник и Бранислав Црномарковић, електричарски радник. Организатори акције за ослобођење из логора били су Ленард и Божиновић. У соби где су се они налазили скројен је план да се нападне и савлада први стражар код затвора, а потом да се са његовим оружјем сгупи у акцију против других стражара и омогући бекство затвореницима. На жалост, неко од логораша је обавестио Вујковића и он је уз помоћ оберштрумфирера Лира успео да открије план и затворенике, који су били укључени у припрему бекства.

Крајем новембра у Београду извршена је велика рација у коју је било укључено 600 ЈБуди, од 23. до 28. новембра, када је ухапшено 48 лица, од којих је 30 послато у концентрациони логор на Бањици. Приликом претреса кућа у једном делу Београда 29. новембра ухапшено је 12, а 30. новембра 21 сумњиво лице и један устаник је убијен од српске полиције.

У току новембра ухапшен је Јован Велендерић, истакнути члан СКОЈ-а, кога је провалио Владимир Рајковић и по хитном поступку је био упућен у концентрациони логор. Осим тога, откривена је партијска организација берберских радника: Љубомир Милин, Петар Вишњички, Живан Марковић и Милорад Новаков. Свако од њих је требало да организује десетину и да јој буде надзорни орган. Они су успели да организују две десетине, од којих је једна била састављена од кожарских радника.

Гестапо и специјална полиција крајем 1941. још више су поштрили режим контроле у граду. Почело је да се врши систематско регистровање свих станара. Нарочито је вршена контрола стамбених пријава, тако да је било тешко одржати се без регулисане стамбене пријаве. Списак станара сваке зграде вођен је у два примерка. Један се налазио у полицијском кварту, а други код настојника или власника куће. Свака промена морала се уписати и оверити печатом полицијског органа. Кад су вршене блокаде појединих делова града, онда

је полиција носила ове спискове са собом и упоређивала их са оним који су били код настојника да би се уочиле промене.

Због тога су се илегалци морали сналазити на разне начине. Обично су добијали формуларе са удареним печатом, од партијске технике или су сами израђивали печате и оверавали разне пријаве, које су попуњавали приликом блокада.

Истовремено, у свим квартовима појачана је полицијска стража. У сваком од квартова формирана је стража од око 60 стражара са оружјем, 10 резервних официра и 10 људи без оружја, тако да је око 200 људи заједно са жандарима вршило стражарску службу у једном кварту. Поред тога, полиција је расплагала и мрежом потказивача који су извештавали специјалну полицију о свакој, по њиховој процени, сумњивој појави.

Да би спречила грађане да примају у станове припаднике народноослободилачког покрета, Недићева влада је почетком 1942. године расписала Уредбу о изменама и допунама Уредбе о преким судовима. Прописима нове Уредбе кажњавало се смрћу:

„1. ко прими члана оружане комунистичке банде у свој стан,

2. ко примети такво лице или га препозна а не пријави га полицијским властима,

3. сви органи јавне службе ако сазнају за учиниоце дела под тачком 1. и 2. и не предузму мере да кривци искусе казну."

Гестапо и специјална полиција непрекидно су вршили хапшења грађана за које су сматрали да су и у најмањој вези са народноослободилачким покретом. Та хапшења настављена су и у децембру 1941. године. Тако је 2. децембра ухапшено 14 сумњивих лица, а 5. истог месеца 16, док је 17 затвореника упућено у логор. Од 6. до 15. децембра у Београду су ухапшено 202 лица.

Према немачким извештајима, половином децембра број затвореника у логорима био је следећи: у логору Бањица 6. децембра било је 3.625 затвореника. За седам дана доведено је нових 839, отпуштено 824, стрељано 558, тако да је бројно стање 15. децембра било 3.071. У логору Сајмиште налазило се 5.821 затвореник. У ова два логора половином децембра налазило се око 9.000 људи. Имајући у виду заговоре не само специјалне полиције и Гестапоа, него и по квартовима, нашло се у затвору скоро 10.000 грађана, који нису били само из Београда него и из западне Србије и Шумадије.

У борби против НОП-а у Београду посебно су се истакли: шеф београдске полиције и председник општине Драги Јовановић, шеф специјалне полиције Илија Паранос, шеф антикомунистичког одсека специјалне полиције Божидар Бећаревић, управник логора на Бањици Светозар Вујковић, затим шефови полицијских одсека Губарев, Штерић и Малешев.

Поред напредних људи, сметале су им и поједине књиге не само марксистичке садржине, него сва литература која је, по њиховој процени, била левичарска. Квислиншко Министар-

ство унутрашњих послова издало је специјално наређење о проналажењу и спаљивању ове литературе. Полиција је обилазила библиотеке, књижаре и издавачка предузећа, затим школске библиотеке и заплењивала књиге по њеној процени сумњиве садржине и спаљивала их.

Осим тога, Недићева влада и полиција стварале су у граду атмосферу деморализације разним манифестацијама, које су величале немачке победе, а истовремено сугерисале бесмисленост сваког покушаја борбе за ослобођење. Преко звучника који су постављани на трговима и раскрсницама емитоване су вести о немачким напредовањима на Источном фронту, разне наредбе становништву града, фашистички маршеви и песме. Повремено су улицама маршовале јединице окупатора и њихових сарадника, праћене музиком и фашистичким и националистичким песмама. Значајну улогу у пропагирању немачких победа имали су листови: „Ново време“, „Обнова“, „Понедељак“, „Наша борба“, „Сигнал“ и „Донауцајтунг“. Сви су они глорификовали немачке победе и истовремено детаљно описивали партизанске поразе ширећи при том антикомунистичку пропаганду.

У ширењу антикомунистичке пропаганде учествовале су најбоље снаге квислинга. У установана, удружењима, школама и разним организацијама организована су предавања на којима је тумачена тренутна војнополитичка ситуација са фашистичког становишта и упућивани апели за борбу против комунизма. Та су предавања држали главни поборници национал-социјализма у Београду Димитрије Љотић, Велибор Јонић, Милосав Васиљевић, Драги Јовановић и други.

У средњим школама током децембра 1941. организована су антикомунистичка предавања намењена ђацима, а са родитељима су држани посебни састанци на којима су подучавани како да штите своју децу од штетног утицаја комунизма.

Наравно да се није све svelo на убеђивање, него се непрекидно наредбама претило становништву да пријављује и предаје комунисте. Тако је управник града Београда Драги Јовановић 10. децембра 1941. издао наредбу да сваки Београђанин мора пријавити комунисте и њихове сараднике. Према тој наредби, сваки онај који то не учини имао је да буде стрељан. Да се неће остати само на претњи доказ је био што је 14. децембра објављено да је формиран Преки суд за Београд. Жртве ове наредбе били су сви они који су крили комунисте и сараднике народноослободилачког покрета. Под принудом непријатеља, адвокатска, лекарска, инжењерска, занатска, индустријска и трговинска комора издале су прогласе против ослободилачких акција НОП-а.

Непријатељи су искористили пад Ужичке Републике па су свакодневно обавештавали јавност преко новина о ухваћеним партизанима и њиховим изјавама, што је изазивало још веће неспокојство и утученост код грађана и у сваком случају се негативно одражавало на ослободилачко расположење грађана. Бежећи пред непријатељем, многи партизани су крајем 1941. године дошли у Београд да се ту притаје до пролећа, па да у некој повољнијој ситуацији наставе борбу. Вести о по-

разу партизана пратила су обавештења о хапшењима и стрељањима талаца у Београду, па је то још више утицало на деморализацију становништва. На први поглед, стицао се утисак да се окупациони систем стабилизује а у оквиру њега и квислиншки Недићев апарат. Да би на одређен начин била ангажована омладина у оквиру овог система, Недићева влада је формирала Националну службу рада у коју су принудно довођени млади људи на јавне радове и преко полувојничког живота били изложени фашистичкој и националистичкој пропаганди. Поред тога, принудна служба рада требало је да има и економски ефекат, односно да надокнади недостатак радне снаге. Један део омладинаца био је ангажован на радовима у граду а други део на значајним објектима у Србији, посебно у рудницима, нарочито у руднику бакра Бор. У ствари, Национална служба рада била је копија немачке организације Тот, примењена за услове у окупираној Србији.

Држању пред пародним и класним непријатељем придавао се посебан значај у КПЈ, о чему се често расправљало на партијским састанцима, па су о томе и држани курсеви. Као пример непоколебљивог држања пред непријатељем навођени су комунисти који су се изузетно храбро држали, а да нису одали ни партијске организације ни поједине чланове КПЈ. О храбром држању комуниста писано је често у прогласима и окружницама КПЈ. Тако у окружници број 4 Покрајинског комитета КПЈ за Србњу из септембра 1942, између осталог, пише: „Најсветлије традиције наше Партије, највећа драгоценост, коју је наша Партија предавала у руке новим генерацијама јесте херојско и комуниста достојно држање њених најбољих бораца пред класним непријатељем“, а потом се наводе имена чланова КПЈ који су се 1941. изузетно храбро држали на Специјалној полицији и Гестапоу, као Буро Стругар, Вукица Митровић, Милош Матијевић и други.

Претходно треба напоменути да су сви активисти НОП-а, који су пали у руке било специјалне полиције или Гестапоа, мучени на разне начине да би им се изнудила признања. Тортуре су почињале са првим саслушањима, када су агенти полиције ударали немилосрдно затвореника песницама у браду и лице, тако да је он летео од једног до другог мучитеља. Овај почетни начин тортуре у полицијском жаргону називао се „добацивање да се сети“. Кад овај вид мучења није давао резултата, затвореник је увођен у посебну собу, која се у жаргону затвореника звала „клаоница“ у којој су се налазиле разне справе за мучење и где је полиција пребијала затворенике. Један од најчешћих облика тортуре био је батинање по табанима и рукама, затим ударање по грудима и полним органима. Да се не би чули јауци, жртвама су на уста стављали капут или џемпер и пуштали гласно радио да свира. Ударци жилом или батином изазивали су брзо прскање коже, а затим и повреде појединих делова тела. Тако премлаћене затворенике гонили су да иду у затворску ћелију пузећи на коленима, јер често нису могли да се крећу. Жене су ударали дрвеним лопатицама по унутрашњим странама бутина. Нарочито су били опасни ударци у слабину или у груди, који су доводили до унутрашњих повреда. Често су везивали руке и ноге позади и провлачили кроз везу мотку вешајући тако ухапшене између два стола, а онда су их ударали са разних страна док се не онесвести. Тако претучене затворенике уносили су у ћебадима и бацали у затворске ћелије, а оне који нису издржали мучења такође су износили у ћебадима и са-

храђинали. Свест о припадности и изузетна привржениост КПЈ и уопште НОП-у, као и њихове муке бити освећене, давала је снаге великом броју активиста НОП-а да издрже сва мучења, па је дух отпора и пркоса био доминантан у свим затворима и логорима.

Па ипак, било је случајева да су се под претњом мучења поједини комунисти слабо држали, одмах признавали свој рад и стављали се у службу полиције. Тај број је мали и своди се на неколико имена, као што су били: Бранко Мишковић Лимар, Тенко Далновић, Душан и Александар Јовановић, Лазар Дожић, Жика Петровић, Милош Петровић, Милосав Трајковић и други.

У другу групу долазили би они активисти који су у току мучења у полицији највећим делом испричали што су знали о партијском и скојевском раду и организацијама. У ту групу би спадали: Ратко Митровић, Лука Шунка, Душан Грубач, Саво Стјепић, Пера Ристић, Марко Јанковић, Вера Милетић, Василије Буха и њима слични, али ни они нису све одавали.

У трећу групу би долазили они који су признавали само онолико колико су били терећени или само оно што је било везано за људе који су погинули или су се налазили у партизанима. Штавише, измишљали су и поједине личности које нису постојале.

Велики број комуниста изузетно се храбро држао, пркосио полицији и није хтео да призна ништа, иако су били притиснути не само доказима и сведочењима оних који нису могли да издрже батине, већ изузетно тешким тортурама полиције. Класичан пример је било држање истакнутих руковођаца КПЈ Вукице Митровић и Буре Стругара, али ми ћемо навести и низ обичних чланова КПЈ и СКОЈ-а и њихових сарадника, који су се храбро држали у полицији.

Тако, на пример, Ратко Латинчић, надзорник цвећарства у општинском расаднику, када је после хапшења Луке Шунке био проваљен његов стан у Улици војводе Степе број 71, приведен у специјалну полицију 11. септембра, изјавио је да не познаје ни Луку Шунку, ни Божу Стаменковића.

Адам Божановић, који је у септембру 1941. године држао неколико дана у свом стану одбеглог жандарма Михајла Рајановића, на питање Бећаревића зашто га је скривао, одговорио је: „Ја сам југословенски Шваба, волим Србе и ви као Србин не треба да ме гђавите за ово јер сам спасио једног Србина да га Немци не би убили.“ Без обзира што је изјављивао да је фолксдојчер, предложен је немачким властима за егзекуцију и стрељан.

Лазара Мамузића, кројачког радника и члана Среског комитета КПЈ за Земун, Гестапо није могао два месеца да сломи и изнуди признање и како за њега више није постојао интерес у Гестапоу, почетком септембра пребачен је у затвор специјалне полиције, где је и даље остао доследан и изјавио: „Нисам дао никакве летке ни књиге Лакочевић Стевану, нити сам ја имао ма какве летке. Не знам зашто ме он овако терети. Нисам комуниста, нити ми је познато шта комунисти раде.“

Такође ни др Ненад Нарента, иако је само делимично признао своју активност, није хтео да ода своју функцију у Партији, тако да је полиција била у заблуди, кад је сматрала да је члан ЦК КПЈ.

Неки су имали толико храбрости, да су признавали да су чланови Партије а пркосили су полицији као Богобој Мијатовић. Он је био активни наредник у југословенској војсци. Ухапшен је у кафани „Којекуде“ у Сарајевској улици 21, септембра 1941, зато што је викао: „Живео СССР“. у полицији су следила питања:

— Да ли си ти комуниста?

— Јесам.

— Да ли нам знаш казати мишљење људи из твога одреда и других одреда?

— У моме одреду и у другим одредима говорили су поједини подофицири да не треба да се боримо против комуниста, јер су и то наши људи — Срби.

— Јеси ли ти одобравао ове поступке?

— Јесам, јер сам и ја био један од тих људи.

— Како си мишљење имао да се треба борити на терену против комуниста?

— Ја се уопште нисам мислио борити против комуниста, а то је исто мишљење и две трећине мојих другова, и према томе само би се једва једна трећина борила.

— Према вашим мишљењима, да ли ће победити комунисти или српски оружани одреди?

— Ми смо се надали да ће овде победити комунисти, јер је то наша жеља и била."

Чиновник Железничке станице у Београду Богдан Перовић, члан КПЈ, на суочењу са Десанком Бркић и Салихом Дервишевићем у септембру 1941, пред специјалном полицијом, одбија да их уопште познаје. „Ја те уопште не познајем, нити сам те икада видео и лажеш кад говориш да сам био на неком састанку у Улици маршала Пилсудског. Никада нисам био члан КПЈ нити сам имао ма какву функцију у Партији. Исто тако неистина је да сам имао да организујем комунизам на железничкој станици Београд. Исто тако није истина да сам присуствовао ма каквом састанку на коме би били комунисти. Није истина да сам организован ма у каквој ћелији а исто тако не познајем ниједно лице које ми се наводи и то: Олгу Јојкић, Олгу Крстић, Војислава Јеремића, Бранислава Цветковића као ни Десанку Бркић. Исто тако, не познајем ни Салиха Дервишевића."

Јован Гајгер, ученик и члан СКОЈ-а, после сечења бандере ухваћен је у Малом Мокром Лугу 3. августа и на саслушању није хтео да призна да је учествовао у акцијама против окупатора, али су му по длановима остале флеке од телеграфског стуба, што је био довољан доказ, и он је стрељан крајем августа.

Станица Начевић, текстилна радница и члан V рејонског комитета у Београду, упркос мучењу и признању других који су са њом ухапшени, сем Маријане Грегоран, упорно је одбијала било шта да призна. Ево њене изјаве пред полицијом: „Нисам комунисткиња, нити сам се бавила ма каквом кому-

истиничко пропагандом. Није, према томе, истина да сам ја припадала ма каквој комунистичкој организацији, нити сам као таква била негде на састанцима и делила какве летке. 25. августа ја сам ухапшена на улици у нарку код Теолошког факултета, али тамо нисам дошла ни на какав састанак комунистички, већ да сачекам своју сестру Разуменку Стојановић. Не познајем ни једног од ухапшених лица Грегоран Марију, Валгони Илонку, Бенишек Јована, Бубала Петра не познајем уопште."

Радмила Рајковић, проста радница у фабрици чарапа „Моравија" и секретар једне партијске јединице ухапшена је 5. септембра 1941. и у специјалној полицији је изјавила:

„Нисам никада била комуниста нити сам ма шта урадила на пољу комунистичке пропаганде. Нико на мене није утицао да ступим у комунистичке редове ...

Чула сам када су ми ова лица у очи тврдила да сам са њима учествовала у паљењу гараже „Форд" у Гробљанској улици), али сада поново изјављујем да нису истину говорили."

Упркос овој изјави, полиција је донела решење 15. октобра 1941. да се упути у концентрациони логор.

Приликом блокаде и претреса који су вршени 9. децембра ухапшена је од стране Гестапоа Зага Маливук, курир Покрајинског комитета КПЈ за Србију, и прослеђена специјалној полицији 11. децембра. Иако је код ње пронађена слика Животе Степановића, само је признала његово илегално име Слободан Букановић; мада је била два пута подвргнута „специјалном поступку" одбила је ма шта да призна, „те се према томе против ње ништа није конкретно могло утврдити".

Такође и Олга Алкалај, адвокат и члан привременог руководства КПЈ за Београд, на суочењу са људима који су је теретили да је члан Рејонског комитета и да је долазила у контролу на састанке партијске јединице, одбила је да призна и изјавила да их уопште не познаје.

Увелико је познат став 20-годишњег часовничарског помоћника Александра Игњатовића. Њега су доставили Гестапоу фолксдојчери: Ото Ригер, Франц Драгичевић и Михаило Шумахер код кога је учио занат. Ухапшен је 17. септембра зато што је на питање Шумахера: „Хоћемо ли ускоро ићи заједно са Русима?" — одговорио: „Да, ми хоћемо", а Шумахер је узвратио: „Не, то ти нећеш доживети, мој драги сине." „Тако ви увек говорите, но гледајте и сами. Немци стоје већ два месеца на једном те истом месту и не иду даље." На ову констатацију Игњатовића, Шумахер му је показао извештај из „Донауцајтунга" од 17. 9. 1941, са речима: „Погледај овамо ти, глупане, овде видиш црно на белом да је опет било заробљено 53 хиљаде совјетских војника", на шта му је Игњатовић одвратио: „Ово одговара исто толико истини као што је већ једанпут било јављено да је уништено пет милиона совјетских војника и 14 хиљада тенкова."

Због овог разговора, наведени фолксдојчери су га пријавили Гестапоу и он је истог дана саслушан. Следила су питања:

— Јесте ли ви рекли да не поклањате никакве вере извештајима немачког Вермахта?

— Да.

— Да ли вас је Шумахер питао, какву сврху има што комунистичке банде у Београду и ван Београда убијају немачке војнике?

— Да.

— Шта сте ви на то одговорили?

— Ја сам на то одговорио, да се ово не догађа само овде, него у читавој окупираној Европи.

— Је ли вам Шумахер рекао, да се за сваког Немца стреља 50 комуниста?

— Да.

— Зашто вам је Шумахер ово рекао?

— Јер сам ја Шумахеру пре тога рекао, да је исправно да се немачки војници убијају.

— Јесте ли рекли да се убијањем немачких војника оштећује немачки Вермахт и да је то вама право?

— Да.

— Јесте ли казали, да је садашњу оскудицу животних намирница изазвала немачка војска?

— Да.

— Јесте ли казали да Рибентропа ништа не кошта ако замочи перо и уместо 10 хиљада тона наведе 100 хиљада тона као потопљену бродску тонажу?

— Не, ово нисам рекао о Рибентропу, него о Гебелсу.

— Да ли сте се на овај начин изражавали у разговорима такође и према другим?

— Не, овако сам говорио само са Шумахером и Сјечанским.

— Имате ли веза са комунистима или са лицима која су једнако расположена као ви?

— Не.

— Из којег разлога водите такве разговоре?

— Зато што не верујем, да ће Немачка победити.

— Јесте ли већ били затварани ради ширења ових комунистичких тенденција?

— Не. Ја сам један пут био ухапшен, када сам пре два месеца у Улици краљице Марије узео у заштиту једну девојку, када је била хапшена (Василија Стаменковић), јер је била осумњичена ради саботаже. За ово сам код српске полиције био затворен 18 дана.

— Јесте ли били свесни тога да за ово ваше говорење чека висока казна?

— Не. Ја нисам никада веровао да ће ме Шумахер пријавити. Свакако сам био тога свестан, да ћу бити кажњен, ако би ово моје причање било пријављено.

— Зашто сте тако говорили?

— Јер сам Шумахеру овим мојим ставом хтео да ставим до знања да Немачка никада неће победити.

— Зато сте, такође, сигурио и казали, да је исправно што се убијају немачки војници?

— Зашто налазите да је исправно, да се у Србији чине саботаже и убијају немачки војници?

— Јер ће на овај начин брже пропасти борбена снага Немачке.

— Јесте ли свесни тога да је то комунистичка пропаганда и хушкање становништва против окупационе армије?

— Да.

После неколико дана, 26. септембра, у једном акту Гестапоа је забележено, да за Игњатовића није потребно никакво обраложење, јер је он оваквим ставом „проиграо свој живот". 58 Штурмбанфиер Хинце, заменик шефа акционе команде Београда, одлучио је да Игњатовића треба пребанити за следећу егzekуцију, која је обављена 29. септембра 1941. године.

Навели смо само неколико примера храброг и достојанственог држања чланова КПЈ и СКОЈ-а и њихових симпатизера пред непријатељем у току 1941. године, кош ни по цену живота нису хтели ништа да признају у полиији, па ни приликом суочења са другим ухапшеницима. Њихове ршачке подвиге треба спомињати и наводити их као личности високих моралних квалитета, које су за Партију и револуцију жртвовале оно што им је најдраже — живот.

Питање држања активиста НОП-а пред непријатељем не само у Београду, него и другде, у историографији још није задовољавајуће решено. Углавном су прихватане оиене изречене још у току НОР-а, да је велики број оних кош с\2 пали /т тже непријатељу и причали о свом раду V Партији и СКОЈ-у проглашени за издајнике, без анализе околности под којима су то признали, колико с\ признали и шта је то непријатељу значило у том тренутку.

Са становишта партијске оперативе они су сврстани V гр\пу људи. ко\и се нису добро држали V полипији и према њима се најоштрије поступило. Ради историјске истине, треба указати на то да већина таквих ллгди ипак ните олала све што је знала, чак и неке врло важне чињенице за окупатора с\ прећутане. На пример, Ратко Митровић. кош те понатдаље отишао V свошм признањима V полииш и нанео знатт/пттрту КПЈ и СКОЈ-у, иако је знао где се налази Иво ЈТоло Рибар — није га проказао полициш. изговараићи се да те. катт се после априлског рата вратио V Београдт. затекао кућу Рибара ср^шену и да он о њиховој с\лбини ниттта не зна.

Са становишта научног и хуманог ппист\та. тт^жно те мећ^ њима извршити селекцију и покупати да се прогтое V сувитину мотива ппизнпња, а V вези с тим потпебно те познати психо\физичке особине тих личтности — колико сд\ били V стању ла издрже страховите тортуре, којимл сч били изложени. или су пак притеттњени доказима свошх сапалника пали V замку малоплпности. или СУ наивно поверовали полтцији ца мог\г спасти живот ппизнањем.

На први поглед, то је била неравноправна борба између појединана који су припадали Партији и СКОЈ-у и организоване моћне силе непријатеља. Међутим, иза тих појединаца стајала је Партија и цео НОП и свест о томе давала је знатну снагу сваком активисти НОП-а, али мучења у полицији су ипак могле издржати само физички и морално изузетно јаке личности, о којима треба још више писати, јер снага личног примера делује најубедљивије кроз историју.

Народноослободилачки покрет Београда издржао је све настртаје удружених снага окупатора и квислинга и, штавише, партијске и скојевске организације не само да су после провала обновљене него су се и стабилизовале. Пред партијском и скојевском организацијом, а и НОП-ом у целини, почетком 1942. стајали су веома сложени задаци. Требало је водити борбу на неколико фронтова: против немачких окупатора, против Недићеваца и њиховог државног и полицијског апарата, као и против полулегалне и илегалне организације четника Драже Михаиловића.

Упркос условима који су у Београду били сложени за било какву акцију, борци НОП-а извели су почетком 1942. неколико запажених акција. Већ на почетку године у појединим београдским предузећима извршене су саботаже. Тако су радници у складишту бензина „Шел“ на Чукарици сипали шећер у бензин, што је омело употребу горива за немачка моторна возила. У неким предузећима, као што је фабрика „Дунав“, радници су штрајковали и успели да изборе неке погодности, као што је повећање плата. Упркос сложености ситуације у којој се нашао НОП, у Београду је извршено неколико запажених акција које су, у целини посматрано, скупо коштале Партију и СКОЈ.

Првог јануара 1942. два непозната младића покушала су атентат на Мстислава Барбовића, редова 1. чете 2. пука руског заштитног одреда. У Крајинској улици пришли су му слећа и наредили му да подигне руке увис. Он је махинално закачио руком револвер у руци једног нападача који је опалио, што је нападаче изненадило и они су побегли испаливши још један метак.

Истог дана поподне ухапшен је Борисав Илић, трошаринац, који је покушао преко полицијских стражара 13. кварта да набави оружје за партизане, убеђујући два стражара које је познавао, да је Партија успела да организује седам квартова управе града Београда и да у самој управи има чиновника, који дају обавештења када се врше рације и блокаде „како би се наши људи склањали од полиције“. На састанак који су му ова два стражара заказала за 1. јануар, уз обећање да ће му тада донети оружје, довели су полицију и он је 3. фебруара упућен у концентрациони логор са образложењем да је организовао ударне тројке и врбовао људе из органа јавне безбедности за народноослободилачки покрет.

Следећи атентат извели су чланови скојевске ударне групе: Драган Родић, ученик, Момчило Митровић, студент агрономије и Михаило Анђелковић, студент права. Они су 5. јануара у 16,15 часова извршили атентат у Улици престолонаследника Петра (Максима Горког) на белогардијског добровољца, иначе ученика Николу Нестерењака.

Непосредно уочи атентата Родић је примио два револвера и једну бомбу од Обрада Пелемиша, члана КПЈ, који га је упутио у Новопазарску улицу (Симе Милошевића) где су га чекали Митровић и Анђелковић са задатком да убије првог белогардејца на кога наиђе. Један револвер дао је Митровићу, који је ишао иза њих, а Родић је са Анђелковићем кренуо Улипом престолонаследника Петра. У сусрет им је наишао један белогардејац у друштву девојке. Када су се мимоилазили, Анђелковић је мало гурнуо Родића на белогардејца, који је почео да протестује и пошао према Родићу а овај је испалио два метка Нестерењу у груди. Одмах су побегли, с тим што је Родић испалио још два метка на очевице, који су покушали да га гоне. Следећег дана Родић је ухапшен у Крунској улици (Пролетерских бригада) и приведен најпре у 8. квартал, а затим у специјалну полицију, где је признао да је извршио атентат и открио своје саучеснике. Већ 13. јануара сва тројица учесника у атентату упућена су у логор Бањица, где су следећег дана стрељани а Родић обешен.

На десетак дана пре овог атентата Месни комитет СКОЈ-а добио је директиву за стварање ударних група по рејонима. Сваки рејон требало је да има по једну ударну групу коју би сачињавала три члана. Међутим, после атентата наређено је од стране Окружног комитета Партије да се прекине са формирањем ударних група по рејонима и да њих искључиво организује и њима руководи Месни комитет КПЈ.

Кад је основана средњошколска ударна група, још почетком новембра 1941, њој је одређен задатак да пре свега врши разоружање свих наоружаних лица, у првом реду белогардејаца и четника. Препоручивало се да се не врше убијања због одмазди, него да у погодној прилици један ударник упери оружје у наоружано лице, а други да му одузме оружје.

Први покушај одузимања оружја средњошколска ударна група извршила је половином децембра 1941. године у Улици Господара Вучића, испред зграде 45 од белогардејца Константина Хољарова. Белогардејац је убијен, а ударници побегли. Ова средњошколска ударна група, која се истовремено сматрала ударном групом Месног комитета СКОЈ-а, располагала је са пет револвера.

У току истраге која је вршена над ударном групом Драгана Родића, која се налазила у припреми, проваљена је цела група чланова КПЈ и СКОЈ-а Обрада Пелемиша и Ружице Шојић-Дебељуце са Булбулдера, у ствари квартовског актива СКОЈ-а. Поред Обрада Пелемиша, прецизног механичара, Максима Крањчеца, радника и Ружице Шојић, студента медицине, ухапшени су: Светозар Николић-Зоран, трговачки помоћник, Љубица Санковић-Сека, ученица, Гојко Гркињић, радник,

Бранко Грозановић-Сеља, зидар, Милорад Јовановић-Миле, графички радник, Милица Јовановић, кројачица, Јела Јовановић, радница и Драгомир Михаиловић, ученик.

Осим тога, ухапшени су Стеван Нешић, надничар и Јулијана Нешић, дневничар, због снабдевања ове ударне групе лажним исправама и Рака Рајић, трговац, због организованог слања санитетског материјала партизанским одредима. Сви су они признали своју активност у народноослободилачком покрету, као и претходни рад у Партији и СКОЈ-у, сем Максима Крајчеца, који је упорно одбијао да било шта о томе каже, и Обрада Пелемиша код кога је нађено пет револвера са којим је располагала средњошколска ударна група, од којих су само два била исправна. Пелемиш је извршио самоубиство 25. јануара искочивши из лифта Управе града, јер није могао да поднесе разне тортуре, којима је био изложен а није хтео да ода своје другове. Свих ухапшених 15 лица која су сарађивала са Обрадом Пелемишом и Ружицом Шојић упућени су у концентрациони логор, од којих 7 на неодређено време, а остали до 1. маја 1942. године.

На дан 20. јануара 1942. око 17,30 пет лица извршила су напад на немачког подофицира Карла Јенца из Више команде 65 у Звечанској улици. Код Војне болнице он је изненада ударен по глави, врату и леђима гвозденом шипком, а потом су га четири лица ухватила за руке, док му је пето одузело револвер. Употребивши сву снагу успео је да се отргне из руку нападача и да претрчи 100 метара, када су му у помоћ притекла три немачка војника, који су ухватили једног од нападача, Милорада Цукућана, кројача, који је спроведен у Гестапо.

Због овог и сличних разоружања и атентата на немачке војнике и руске добровољце, Управа града Београда је формирала специјалне патроле од униформисаних полицијских органа, које су имале задатак да на улицама заустављају сва сумњива лица, да легитимишу, а по потреби и хапсе.

У току јануара 1942. изведена је још једна од значајних акција, а то је било ослобођење Иванке Муачевић-Николиш 25. јануара 1942. са гинеколошког одељења Опште државне болнице. Иванка Муачевић је била курир и слата је по задацима Месног комитета КПЈ за Београд на слободну територију. Ухапшена је крајем децембра 1941. у Крагујевцу и доведена у Београд. Пошто је била пред порођајем, сместили су је у притвореничко одељење Војне болнице.

Месни комитет КПЈ за Београд одлучио је да је спасе. Задатак да организује њено бекство добио је Стеван Јовичић, члан Месног комитета. Он је ступио у контакт са другим рејонским комитетом КПЈ, пре свега са његовим секретаром Жиком Петровићем, који је затражио да се најпре о томе консултује са Александром Орлић и Ружом Мамула, које су радиле на гинеколошком одељењу Опште државне болнице. Оне су се посаветовале са др Олгом Дедијер, која је била кандидат за члана КПЈ и др Маријом Лазић о томе који је начин најподеснији да се изведе акција. Обе су знале Иванку и сматрале да би најлакше било ослободити је ако се пребаци на гинеколошко одељење, што је убрзо остварено. О то-

ме је обавештен Жика Петровић, који је припремао ударну трупу. Разлика је била у томе што је у овој болници стражу чувао жандарм а у Војној болници немачки војници.

Припреме за бекство унутар болнице организовао је др Годор Бороцки, лекар са Очног одељења и члан КПЈ. Он је ангажовао др Анђелка Анђелковића, др Кају Марјановић, др Наду Лазић и др Наду Петровић, док је Богдана Дивјака, чиновника, директно ангажовао Жика Петровић, а др Анђелковић вратара Опште државне болнице Светислава Парницког, шпанског борца.

Ударну групу коју су саставили Стеван Јовичић и Жика Петровић водио је Иван Нино Ленардић, геометар. Са њим је био Војислав Поповић и још један ударник из II рејона, а са осталих рејона учествовали су: Карло Лукач, келнер, Милош Мартиновић, обућарски радник, Сава Милић, трговачки помоћник, Бранко Булат, Рајко Вићентијевић и Бранко Секулић, механичар.

Договореног дана, 25. јануара, др Бороцки је распоредио лекаре, тако да је на улазној капији чекао др Анђелко Анђелковић и уговореним знаком са два дигнута прста у облику слова V дао знак да је пролаз слободан. Др Каја Марјановић налазила се пред гииеколошким одељењем и, у случају да се тамо нађе неко од Немаца, имала је задатак да стрчи низ степенице и да знак др Марији Лазић, која се налазила испред зграде болнице, и која би руком дала знак др Анђелковићу на капији. Пред собом у којој је била смештена Иванка налазила се др Нада Петровић, која је требало да обавести Кају да ли се може ући у собу, док се у соби са Иванком налазила др Олга Дедијер, која је требало да спреми Иванку и дете за бекство. Осим тога, др Анђелковић је ангажовао Владимира Вучинића, ветеринара, који је стајао на углу Пастерове и Улице Зрињског и Франкопана да, ако наиђу Немци, крене ка вароши, што би био знак да се акција не изводи. Сви учесници у акцији били су обавештени како изгледа мали теретни камион марке ДКВ којим је Иванка требало да се спасе. Све је протекло како је планирано. Група од два ударника наоружана револверима ушла је у болницу, разоружала жандарма и затворила га у клозет, пресекала телефонску везу а потом извела Иванку са дететом пред болницу, где је чекао припремљени камионет. За то време шест бомбаша чекало је пред капијом болнице, да, ако буде потребно, ступн у акцију. Иванка је превезена најпре до Цвијићеве улице, затим је склоњена у Зрињског и Франкопана (Генерала Жданова) и на крају отпутовала у Загреб, док је дете предато породици Сикимић.

Већ следећег дана била је ухапшена др Олга Дедијер, али је она одбила да призна да уопште познаје Иванку Муачевић. Такође је ухапшен и Војин Мрчарица, у чијем је стану одржана седница Политбироа ЦК КПЈ 22. јуна 1941, јер је Иванку држао извесно време у стану 1941. У вези са Иванкиним хапшењем крајем 1941. ухапшен је Душан Николиш, њен девер, који је 8. јануара издахнуо на рукама Стевана Боднарова, вајара, због страшних мучења којима је био изложен. Тек када је пао у руке полиције Петар Ристић, члан Месног

комитета, у мартовској провали, сазнало се како је изведена отмица Иванке Муачевић, па су у пролеће 1942. похапшени скоро сви лекари који су припремали Иванкино бекство, осим др Бороцког.

Породица Иванке Муачевић, отац Бранко Муачевић, лекар, снаја Љубица, чиновник Пољопривредно-шумарске библиотеке и брат Петар, студент технике спроведени су у концентрациони логор 9. фебруара 1942, Богдан Дивјак 23. јуна, а Светислав Парнички и Владимир Вучинић, ветеринар и др Анђелко Анђелковић 6. јула 1942. године.

Када су у мају 1942. били ухапшени наведени лекари, др Тодор Бороцки је побегао из Београда у једно село код Ивањице и случајно је откривен крајем септембра 1942. приликом истраге над Катарином Балножан а потом пронађен и спроведен у Управу града Београда 1. октобра. На питање полиције о његовом учешћу у бекству Иванке Муачевић, он се за тренутак замислио, а затим нагло потрчао према прозору, скочио у двориште и на месту остао мртав.

После ове акције у свим затвореничким одељењима у болници заведен је изузетно строг режим према болесним затвореницима, тако да се није више пружала могућност да се врше отмице такве врсте.

Два дана после ослобођења Иванке Муачевић, Иван Ленардић и Војислав Поповић покушали су у Небојшиној улици у 18,45 часова да разоружају немачког војника. Ленардић је прстигао овог војника и затражио на немачком да подигне руке увис, уперивши у њега револвер и захтевајући од Поповића да извади револвер из ташне, коју му је претходно дао. Међутим, немачки војник је искористио тренутак непажње кад се овај обраћао Поповићу, па је Ленардића снажно ударио по глави, да се затетурао, али је немачки војник пао. Поповић је почео да бежи а за њим и Ленардић у истом правцу, док је немачки војник за њима пуцао. На крају, у близини команде немачке фелдјандармерије у Ранкеовој улици, Војислав Поповић је ухапшен. Поред њега ухапшени су Срђан Кумар, архитекта и Софија Буновић, кројачка радница.

Када су 30. јануара 1942. ухапшени чланови III рејонског комитета КПЈ Сава Алексић и Олга Т. Јовановић, и потом спровођени из IV кварта Жоржа Клемансоа улицом, случајно су се у тој улици затекли: Милован Стефановић, члан Рејонског комитета и чланови КПЈ Јосип Крклец, кројачки радник и Милета Арсовић, келнер. Они су пратили жандарме и пред зградом Југословенске банке на углу Поенкареве (Македонске) и Коларчеве улице, Милован Стефановић је ухватио руком око врата жандарма који је спроводио Алексића и истовремено га ударио у потколеницу да је овај пао, што је искористио Сава Алексић и побегао, а Марко Стојанов, члан Рејонског комитета успео је да побегне још из кварта.

Свакако најзначајнија акција почетком 1942. био је атентат на Борћа Космајца, поднадзорника полицијских агената Управе града Београда и једног од најопаснијих агената београдске полиције, који је чланове КПЈ прогањао и пре рата и у току окупације.

Налог за извршење атентата на Космајца издала је Јелена Ђетковић, секретар Месног комитета КПЈ Петру Ристићу, члану овог Комитета, који је за извођење ове акције затражио људе са III партијског рејона, од Милована Стефановића и Саве Алексића. Због конспирације, није им саопштио за шта ће ти људи бити употребљени, односно за коју врсту акције. Стефановић му је ставио на располагање Бранка Булата, чиновника приправника у Поштанској штедионици, Милића Мартиновића, обућарског радника, који је успео још да ангажује Ђуру Мађерчића, браварског радника и Николу Стринеку, кројачког радника. За извршење овог атентата Мартиновић је добио два револвера од Стефановића које је Сава Алексић узео из складишта оружја које се налазило у столарској радионици Јура Чула на Зеленом венцу, а два револвера му је донела једна девојка, коју је послао секретар VII рејонског комитета КПЈ Петар Гвојић.

Чланови ударне групе договорили су се да поставе заседу Космајцу у улицама којима он пролази од свог стана у Цара Уроша 17 до Главњаче. Један од чланова ове групе стајао је као обезбеђење на углу Цара Уроша и Улице Змаја од Ноћаја, а други на углу Улице краља Петра (7. јула) и Змаја од Ноћаја, док су двојица имала да изврше атентат. Кад је Космајац изашао из стана у пратњи агента Обрада Заладе, пошли су му у сусрет Мађерчић и Мартиновић. Мађерчић је пуцао у Космајца и убио га, а Мартиновић је то исто урадио са Заладом, а онда су се повукли на разне стране. Петар Ристић је у Хаџи-Продановој улици сачекао Мартиновића, који га је известио да је атентат успешно извршен а Ристић је о томе одмах обавестио Мију Ковачевића који га је чекао у улици кнегиње Зорке (Ивана Милутиновића). Већ 9. марта ухапшен је Петар Ристић, који је одао све учеснике атентата на Космајца.

На сахрани Ђорђа Космајца и Обрада Заладе окупили су се истакнути сарадници окупатора, а опроштајни говор одржао је управник града Београда Драги Јовановић.

Још један полицајац који се истакао у прогањању припадника народноослободилачког покрета, Драгољуб Штерић, старешина I кварта, убијен је 14. марта изјутра испред свог стана у Кнеза Павла улици број 47 (29. новембра). У атентату на Штерића учествовали су: Карло Лукач, келнер у кафани „Гинић" и секретар једне партијске јединице на III рејону, Сава Милић, трговачки помоћник и Предраг Вијоровић, новинар. Док је Лукач пуцао у Штерића, остали чланови ударне групе били су на обезбеђењу у околним улицама. Међутим, кад је Лукач покушао да се повуче, за њим су се дали у потеру жандари и четници који су се затекли у тој улици. Један четник је ранио Лукача и он се после 50 метара трчања срушио на углу Таковске и Кнеза Павла улице (29 новембра), а полиција је успела да ухапси Саву Милића и Предрага Вијоровића, који су најпре мучени у затвору а касније одведени из логора и стрељани.

Ове успешно изведене акције против сарадника окупатора имале су значајног одјека међу грађанством, пре свега у Београду и ван њега. Поред наведених, било је и других мање

значајних акција. Тако је Меени комитет СКОЈ-а преко скојевског руководства за средње школе водио бојкот недићевске Националне службе рада, поводом ангажовања омладинаца за чишћење снега пред немачким касарнама. Тим поводом СКОЈ у Београду је издао летак у коме протестује против рада за окупаторе преко Националне службе рада.

У Земуну партијска и скојевска организација наставиле су крајем 1941. и у првим месецима 1942. живу илегалну активност. У прогласу од 12. јануара 1942. године Срески комитет КПЈ, који је предводио Јанко Лисјак, устао је против мобилизације у домобране и за рад у Немачкој, против распиривања националне мржње, против покрштавања Срба, денационализације и депортације становништва, а за пуно признање националне равноправности свих народа и националних мањина, односно за учвршћење братства и јединства. Само у акцији око растурања овог летка било је ангажовано око 140 омладинаца и 14 чланова Партије. Огорчена на ову успелу акцију КПЈ, полиција је исте вечери и следећег дана у Земуну ухапсила сто грађана, а убила Буру Микића, јер није показао легитимацију.

Као и у току 1941. настављено је са писањем парола антифашистичке садржине. Овакве пароле су се појављивале у центру Земуна испред биоскопа „Централ“ и „Корзо“. Писали су их углавном земунски омладинци. Тако је, на пример, Момчило Радивојевић, скојевац са Чуковца, ишао са гитаром и свирао улицама, а онда би искористио кратак предах и брзо написао неку од познатих антиокупаторских парола, па би потом наставио да свира и пева. Омладинци су на велику карту на којој су приказивани немачки ратни успеси просули црвену боју, што је нарочито озлоједило немачку и усташку полицију.

Као и у Београду, било је више покушаја разоружавања непријатељских војника. На пример, Душан Маћерчић је у посластичарници „Глумац“ марта 1942. са опасача једног немачког војника скинуо револвер. Сличну акцију извео је и Сима Поповић. Све прикупљено и одузето оружје сакривено је у посебном склоништу на гробљу, где је једно време било и по 30 пушака.

Земунски ударници изводили су саботажне акције од којих су биле најзначајније оне на аеродрому. Бранко Плећаш, металски радник, са групом скојеваца успео је да оштети четири авионска мотора типа „бристол бленхајм“, као и усташки авион „првенац“, коме је у стајни трап убацивао шећер. Иван Радосављевић са два друга извео је акцију паљења камиона једног усташе почетком маја 1942. године на углу Бреговите и Новоградске улице. На другом крају Земуна Душан Секић и Сава Мишић запалили су магацин Фабрике вунених тканина у Тошном бунару. Изгорело је око 2 вагона крпа и вуне, а кров магацина је одлетео у ваздух. Поред наведених акција, пресечени су многи телеграфско-телефонски стубови између Батајнице и Земуна и Сурчина и Земуна.

Немачки окупатор и усташе међусобно су се оптуживали за несигурност коју су створили учесници НОП-а приликом извођења ових акција у Земуну, али су били јединствени у борби шзотив наподноослобопилачкпг пккпета.

На све репресивне мере које су окупатори предузимали у Земуну, Партија је реаговала и народу града и околине објашњавала смисао ових мера. У исто време она је активирала широке слојеве народа у борби против радне службе и дириговане привреде, против одузимања хране и намирница сељацима, а за употребу тих намирница за исхрану становништва града. Било је примера да су штрајковали и припадници немачке народности. Тако је 50 радника фолксдојчера у априлу 1942. обуставило рад захтевајући боље наднице, а када је у обућарској радњи Новак немачки послодавац хтео да продужи радно време, радници су се енергично супротставили. Штрајк су извели и радници свиларе „Холбус“.

Кад је крајем априла 1942. године ухапшен Јакуб Кубуровић, секретар партијске ћелије Прилаз-Калварија и кад је после ужасног мучења затечен обешен у ћелији, Срески комитет КПЈ је донео одлуку да се изврши атентат на Валтера Филиповића, шефа политичког одсека усташког редарства. За извршење акције одређена је ударна тројка са Димитријем Марчетићем на челу, која је у ноћи између 14. и 15. маја сачекала Филиповића пред његовим станом у Цигларској улици број 4 и убила га са три револверска хица. Тим поводом Срески комитет КПЈ издао је проглас који је имао одјека код грађанства Земуна.

Да би спречили акције народноослободилачког покрета, Немци су појачали обавештајну службу и проширили мрежу агената. Један од тих агената, задужен за фабрику авиона „Икарус“, био је неки Зукановић, кога су припадници НОП-а успели да открију и такође ликвидирају у мају 1942. године.

Све ове акције у Земуну изазивале су узнемиреност и несигурност код немачких окупатора и усташа.

Рат је за кратко време прекинуо развој и активност организација СКОЈ-а међу средњошколском омладином чије је окупљање почело првих дана окупације. Већ 18. априла састао се један део Централног школског актива СКОЈ-а, који је сазвао Јован Марјановић, и том приликом је закључено да свако од чланова руководства СКОЈ-а испита у својој школи шта је остало од организација СКОЈ-а и да утиче да се оне обнове и отпочну са радом.

После неколико дана у Београд је дошао Марко Никезић, који је постао секретар средњошколског руководства СКОЈ-а, јер је Драгослав Марковић добио партијску дужност на Космају. У то време многи студенти који су се у току рата затекли у унутрашњости, били су распоређени на друге задатке и самим тим нису више били чланови средњошколског руководства СКОЈ-а, као Милева Планојевић, Бетика Романо и други, па је руководство обновљено са новим члановима.

Према сећању Марка Никезића, тај измењени састав Централног школског актива изгледао је овако: Марко Никезић, Јован Марјановић, Бора Дреновац, Војислав Нановић, Лепосава Митровић, Ружица Васикић, Славка Петровић, Емилија Јакшић, Нада Божовић, Александар Шокорац и Зоран Жујовић. У јуну 1941. ово руководство је подељено на два дела, па је једним делом руководио Бора Дреновац, а другим Јован Марјановић. У половини којом је руководио Дреновац, налазили су се: Војислав Нановић, Лепосава Митровић, Емилија Јакшић, Ружица Васикић, Зоран Жујовић, Слободан Томић и Милутин Дорословац, а у другој половини којом је руководио Јован Марјановић: Миливоје Сучић, Славка Петровић, Александар Шокорац и Ранка Божовић.

У девет мушких и шест женских гимназија, у Средњотехничкој и Учитељској школи, као и у две трговачке академије, постојала су скојевска руководства, која су називана „језгра“, а у свим вишим разредима скојевски активи. Сваки од чланова актива држао је на вези по неколико другова, па је то већ била јака организација са неколико стотина активиста, који су вршили утицај на знатан део средњошколске омладине.

Кад су школе почеле са радом, настављено је са интензивном скојевском делатношћу, али са новим садржајем, у очекивању да почне рат између нацистичке Немачке и Совјетског Савеза, о коме се већ почело расправљати у скојевским редовима у мају 1941. године. Пошто је у том периоду у организације СКОЈ-а био примљен велики број нових чла-

нова изразила у току припрема за оружану борбу, нарочито у новоформираним активима, морала се посветити одговарајућа пажња њиховом идејном уздицању путем читања марксистичке литературе. Осим тога, међу средњошколском омладином вођена је непрестана агитација, односно објашњавана им је текућа политичка ситуација, у првом реду априлски рат и његове последице. циљ овог идејног рада био је васпитање ученика у комунистичком духу да би у одређеном тренутку могли одиграти значајну улогу у борби са непријатељима свих врста.

У мају 1941. радници и скојевци пронашли су у магацину државне цензуре на Карабурми 1.000 примерака књига „Како се калио челик“ од Николаја Островског. Ова књига почела се штампати крајем 1940. и била је готова марта 1941. у приватној штампарији Живка Маџаревића, са знањем њеног власника. Посао је био организован тако да се од предвиђених 5.000 примерака повеже само 1.000, што је цензура одмах запленила, а остатак тиража пренет је после бомбардовања Београда 6. априла 1941. у стан Живка Маџаревића, где је извршено повезивање, на ком послу су радиле и графичке раднице Амалија Подхрашки и Дана Мијаковић. Експедовање ових књига вршено је у мају и јуну 1941. године. На том послу истакао се Матеја Бућан, трговачки помоћник, а Жика Павловић, који је учествовао у штампању књиге, однео је око 500 примерака на Трошарину код Цветкове механе, код свог брата Богомира Павловића. Тако је за кратко време књига раздељена. Један део тиража ове књиге добила је београдска скојевска организација. Тако су, на пример, Марко Никезић и Војислав Нановић негде испод пијаце Зелени венац примили од техничара Месног комитета СКОЈ-а четири велика кофера пуна ових књига, које су морали пешице пренети до Пашиног брда. Ова четири кофера књига значила су више него да су се у њима налазиле бомбе и друго оружје, јер није било средњошколца који није ову књигу прочитао. Павле Корчагин, главни јунак овог романа, постао је за средњошколце узор личности револуционара, односно стварао се мит о Корчагину, као борцу за нове друштвене односе. Ова нојава још је више била карактеристична за средњошколски покрет у унутрашњости, где су многи ученици скојевци узимали надимак Корчагин, док у средњошколском покрету у Београду није познат такав случај. Такође је била популарна и књига „Мати“ од Максима Горког, и поред уочавања њене слабе литерарне вредности. То је била романтична митологија, која је одговарала тадашњим расположењима омладине. Тако је, поред организационе, извршена и идејна усмереност напредног средњошколског покрета под окриљем Партије и СКОЈ-а.

Најважнији вид активности средњошколске омладине у првим данима окупације до 22. јуна био је морално идејне природе, што се огледало пре свега у ширењу вере у повољан исход рата за антифашистичке снаге, углавном усменим путем. Одређену улогу имала је и деоба летака међу којима је био и један легак потписан са „Напредна омладина Београда“ у коме се позива радничка омладина да не одлази на рад у Немачку, затим проучавање закључака Мајског саветовања

КПЈ у Загребу, рад на консолидацијн организација СКОЈ-а по школама и повезивање са скојевцима из теренских организација, сакупљање оружја и муниције, санитетског материјала и новчаних прилога. У току јуна 1941. године било је формирано неколико војних десетина међу средњошколцима, чији је рад обједињавала нека врста штаба, у коме су се налазили: Марко Никезић, Јован Марјановић и Војислав Нановић.

Са нападом нацистичке Немачке на Совјетски Савез почеле су прве акције паљења новипа, сечења каблова, паљења аутомобила, гаража, бацања „јежева“ на улице итд. Све смо те акције описали у поглављу о диверзијама у којима су учествовали веома активно многи храбри средњошколци.

Илегални састанци су и даље одржавани, с тим што су улагани напори да се пронађу нови станови, углавном код оних грађана на које се није сумњало да учествују у покрету. Целокупна делатност СКОЈ-а постављена је на изузетно широку основи популарисања борбе народа Совјетског Савеза против нацистичке Немачке, а пре свега народноослободилачког рата наших народа.

У вези са тим масовним радом једна група активиста СКОЈ-а из I мушке гимназије сматрала је да не треба одмах ићи у такву ширину, већ да претходно треба извршити припреме идејним и васпитним радом, са образложењем да кадрови још нису спремни. Став ове групе оштро је осуђен од руководства и осталих организација СКОЈ-а и окарактерисан као троцкистички, а чланови ове групе бојкотовани су као непријатељи НОП.

После напада Немачке на Совјетски Савез, и средњошколску омладину је захватило одушевљење и вера у коначну победу антифашистичких снага. На основу претпоставке о брзој победи Совјетског Савеза, у КПЈ се очекивало да ће доћи до безвлашћа у окупираним земљама, па и у Југославији, и да треба предузети све нужне припреме за преузимање власти. У том циљу организоване су војне десетине и међу средњошколцима. Захваћени еуфоричним антиокупаторским расположењем, ученици су се масовно пријављивали у војне десетине у којима се у почетку више радило политички, него што се обучавало у руковању оружјем.

На вест о нападу Немачке на Совјетски Савез, у свим средњим школама сазвана су скојевска језгра да би се одредила према новонасталој ситуацији. Тако је, на пример, Слободан Томић, члан Централног средњошколског актива, сазвао скојевско језгро VII мушке гимназије, које су сачињавали: Петар Лаушев, Војислав Бјењаш, Бранко Бурковић, Милутин Миленковић и Љубомир Зечевић. Рат између Совјетског Савеза и нацистичке Немачке на овом састанку Томић је тумачио као почетак пролетерске револуције и нагласио да се скојевци од овог тренутка сматрају мобилисаним да изврше сваки задатак, који им постави Партија. На истом састанку расправљано је о даљем понашању СКОЈ-а у овој школи, односно о потреби да пређе у илегалност. Договорено је да се скојевски активи формирају по разредима, а да агитација међу средњошколцима за оружану борбу треба да достигне

кулминацију и сваки члан језгра сносио је одговорност за рад у својој разреди. Посебна пажња била је посвећена разредним активима.

Организациона форма СКОЈ-а по средњим школама наслеђена је од пре рата, па су та скојевска језгра била, у ствари, ужи састав активиста СКОЈ-а у једној школи, и то оних који су били дорасли, односно који су задовољавали критеријуме за члана Партије. По рејонима су постојали кварталски активи, слични њима, који су аутоматски деловали као нека врста руководства. У ствари, ова језгра по школама и кварталски активи по рејонима били су непосредни извршиоци одређених директива Партије и СКОЈ-а.

Главни задатак СКОЈ-а после 4. јула 1941. године био је да политички мобилише омладину на платформи народноослободилачког покрета и да отпочне са акцијама. Међутим, од стране скојеваца неких школа, као на пример VII мушке гимназије, није било очекиваних акција, па су чланови СКОЈ-а на састанку језгра ове школе критиковани од Јована Марјановића, члана Централног руководства. Ова критика је уродила плодом, па је у VII мушкој гимназији формирана ударна петорка, касније чувена по атентатима изведеним у Београду. Њу су сачињавали Слободан Томић, Радован Симић, Бранко Бурковић, Петар Лаушев и повремено Љубомир Зечевић. Посебно су се у акцијама истицали својом храброшћу Слободан Томић и Радован Симић-Цига.

Ово еуфорично расположење за борбу средњошколске омладине почиње да опада са поразима Црвене армије, па већ тада неки од скојеваца посустају. Тако на пример Бурковића избацују из језгра, а Лаушев напушта Београд. Кад је активност почела да опада, поново долази Јован Марјановић и крајем августа 1941. преузима руководство СКОЈ-а у овој гимназији у своје руке и покушава да створи јединствен фронт омладине, водећи разговоре са ученицима представницима присталица Српског културног клуба.

У VI мушкој гимназији, такође, после подизања сведочанства крајем јуна, одржан је састанак скојевског језгра који је водио Зоран Жујовић. Том састанку су присуствовали: Станислав Оцокољић, Александар Зечевић, Владимир Гарзићић, Михаило и Душан Јојић, Бранислав и Никола Луковић. На том састанку говорио је Марко Никезић о потреби окупљања што ширег круга омладине око СКОЈ-а и о потреби њеног што бржег идејног изграђивања.

И друге средње школе у Београду извршиле су политичке, војне и психолошке припреме за акције и са њима отпочеле. Тако се у VI женској гимназији после 22. јуна организују санитарски курсеви, сакупља санитарски материјал, дају прилози за народноослободилачки покрет и води борба са реакционарном директорком Даринком Стојановић, која је у јесен 1941. позивала у помоћ и специјалну полицију да хапси ученице.

Кад су отпочеле прве борбе партизанских одреда у унутрашњости Србије, стигла је директива да формиране десетине крену у акције против окупатора и њихових сарадника. У почетку је морало бити и убеђивања да су потребне и ситне

акције, јер је страх од одмазде окупатора био веома прису-
тан, поготову када је он првих дана јула почео са стрељањима
не само активиста НОП-а него и талаца. Једноставно, било је
потребно извесно време да се млади људи прилагоде усло-
вима ратне опасности.

Упркос одмазди, кренуло се у акције које су вођене до
септембра 1941, када је дошло до распада десетина, јер је је-
дан број ученика отишао у партизани, други се изгубио код
рођака на селу или пасивизирао. Ипак, акције средњошколске
омладине у Београду нису прекидане. О томе се бринуо по-
стојећи штаб, који је тражио да се перманентно воде акције.

Поред акција, непрекидно се политички радило са уче-
ницима. Тежиште политичке активности илаци је окупљање
целокупне омладине у Народноослободилачки фронт, па су
у том циљу у току августа 1941. одржани разговори са пред-
ставницима Српског омладинског културног клуба, али није
било резултата, јер ти омладинци нису имали поверења у ско-
јевце са којима су до тада водили политичку борбу, мада се
стицао утисак да је наступило време, када се сваки родољуби
појединац може придобити за ослободилачку борбу. Ру-
ководиоци средњошколског покрета, као Никезић, Дреновац
и Марјановић упозоравали су скојевце да не пренагле у по-
литичким акцијама и да не затварају врата за даље политичке
разговоре са представницима буржоаских омладинских орга-
низација, јер јединство треба градити иа ономе што све спаја,
а то је борба против окупатора.

Ако пратимо развојну линију средњошколског покрета,
може се запазити да је он био амалгам традиција омладин-
ског покрета пренетих преко Јована Скерлића и других, и
марксизма као теорије, до кога се долазило преко разних ин-
терпретација или директно преко Марксових текстова, као
што су: „Комунистички манифест“, „18. бример Луја Бона-
парте“ и други. Тек касније, уочи рата, преко кружока по-
чело је са претварањем марксизма у идеологију преко исто-
рије СКП(б) и других приручника. Ученици скојевци били су
убеђени да се руководе исправним погледом на свет, који им
је отварао најшире перспективе, како у одређеној политичкој
ситуацији, тако и у свим другим врстама људске делатности,
ла и у науци и књижевности. Дубоко су веровали да њихови
ставови, изграђени на тај начин не само прате догађаје и по-
клапају се са њима, него да ставови КПЈ и СКОЈ-а и њихова
делатност утичу на развој догађаја. Отуда су скојевци чврсто
веровали да се налазе на правом путу и да њихово време
долази, па су покушавали на све начине да продру што дубље
међу масе ученика.

Као што смо напоменули, већ у септембру 1941. прво-
битни елан за акције против окупатора почео је да спљаш-
њава, и то из више разлога. У првом реду, обесхрабрујуће је
деловала војна ситуација на Источном фронту, где су немачке
јединице извршиле дубок продор на територији Совјетског
Савеза, а затим масовна стрељања окупатора у јесен 1941.
у Београду, која су јасно показала да окупатор неће остати
само на претњама, него да је спреман да уништава цео непо-
корни народ. То је код младих људи још више повећавало

у то време пао је у руке непријатељу Месни комитет СКОЈ-а, а и неки скојевци из средњих школа, али су они углавном пуштени, јер није било доказа о њиховој активности. Ретки су били они као Јован Гајгер и Живојин Безановић, који су пали у руке полиције и били стрељани, тако да се провала у Месни комитет СКОЈ-а и још неке организације на терену није директно одразила у средњошколским скојевским организацијама. Међутим, ипак треба констатовати да је конспирација била слаба страна овог покрета. Доста се отворено деловало и дуго се остало код предратних форми рада, као што су: заједничко учење, спорт, разне врсте забаве. Путем тих неинкриминисаних форми више се утицало на омладину, него преко журева који су играли спорадичну улогу.

Ако се поменуте провале нису директно одразиле на средњошколски покрет, оне су имале видног утицаја на њега јер не само што су се угасиле војне десетине по школама, него је и Централни школски актив реорганизован и добио нови састав. Већина чланова ранијег актива отишла је у партизанске одреде. Тако, на пример, Зоран Жујовић почетком октобра, Јован Марјановић 5. октобра, затим Марко Никезић, Станислав Оцокољић половином октобра, Слободан Томић, Мома Стефановић, Радован Босић-Бата и други, док је Војислав Нановић преко партијске везе прешао на рад у Земун.

Њиховим одласком дошло је до малог застоја у раду СКОЈ-а у средњим школама, а онда је Бора Дреновац, који је почетком новембра постао секретар МК СКОЈ-а, извршио реорганизацију средњошколског покрета на тај начин што је формирао нови Централни школски актив, који су сачињавале углавном нове личности. Руководство овим активом Дреновац је поверио Јосипу Шћурли-Мачку, који је прешао на скојевски рад из Земуна у Београд и био организациони секретар МК СКОЈ-а. Сада је Централни актив био смањен, уместо 16 чланова имао је 8, али је исто био подељен на две половине.

Прву половину овог актива водио је Милутин Дорословац, који је држао на вези II и V мушку гимназију, а чланови су били: Лепосава Митровић, која је руководила радом V женске гимназије, Стручне учитељске школе и женским делом Средњотехничке школе; Миодраг Никитовић-Кики одржавао је везе са III, VI и IX мушком гимназијом и Учитељском школом, а Милован Миловић-Ченце руководио је радом I и VIII мушке гимназије.

У другој половини Централног школског актива у новембру 1941. налазили су се: Ружица Васићић, Емилија Јакшић-Цуца и Мома Стефановић. Међутим, сви чланови ове половине актива убрзо су напустили Београд, изузев Славке Петровић, која је постала руководилац овог дела актива и држала на вези II и VI женску гимназију. Са њом су у Централном школском активу још били: Софија Авдијенко-Цокула, која је држала на вези III и VII женску гимназију, Јелица Недић, руководила је радом Женске учитељске школе и Друге трговачке и Љубомир Зечевић реалком и VII мушком гимназијом.

У фебруару 1942. године, према извештајима СКОЈ-а, у активима је било обухваћено 94 скојевца, кроз разне групне форме 230 омладинаца и ширим радом око 1.200 средњошколаца.

После реорганизације, дефинитивно је напуштена оријентација на масовне војне групе и прешло се на стварање малих ударних група под непосредним руководством Месног комитета СКОЈ-а и Партије, односно лично Боре Дреновца. Док је функционисао Месни комитет Партије, на овом форуму се расправљало о свим акцијама које ће се извести у Београду, тако да су све акције извођене у организацији или под руководством Месног комитета КПЈ. СКОЈ је у то време имао неколико самосталних ударних група, које су биле под контролом Партије и њихов састав чинили су претежно скојевци. На овај метод рада морало се прећи из разлога што је свака непромишљена и неуспела акција повлачила за собом репресалије, а била је и политички штетна.

Једино акција која је извршена без знања МК Партије и СКОЈ-а, била је она коју су извршили Драган Родић и Момчило Митровић. Они су већ дужи времена припадали једној ударној скојевској групи. У једном тренутку, почетком јануара 1942, не поштујући директиве Месног комитета СКОЈ-а да се не носи оружје, сем кад се иде у одређену акцију, они су били испровоцирани од једног белогардејца и употребили су оружје, које им се затекло при руци, о чему смо детаљно писали у одељку о акцијама. Овај трагичан случај, јер су убрзо препознати и ухапшени и по хитном поступку ликвидирани, изазвао је узбуђење у Месном комитету СКОЈ-а, који их није осудио како се понегде у сећањима говори, већ се разговарало о томе да су прекршили договор о ношењу оружја, па се са још већом пажњом прилазило припремању будућих акција.

Основу целокупног политичког рада СКОЈ-а у овом периоду представљала је усмена пропаганда, која се остваривала са ширим кругом омладине, а која се састојала у сталном коментарисању дневних догађаја и популарисању става Партије према њима, затим сакупљању прилога за Народно-ослободилачки фонд у новцу, санитарском материјалу, обући, одећи и свему другом што је могло користити, као и ангажовањем на ситнијим и крупнијим услугама НОП-у, пре свега у обезбеђивању станова и информација при свакодневном кретању припадника НОП-а кроз Београд. Дефинитивно су напуштене масовне форме рада, као што су били: журеви, састанци и слично. Међутим, контакт са најширим чланством СКОЈ-а био је скоро свакодневан и у том периоду одвијао се веома интензиван унутарњи живот СКОЈ-а. Захваљујући таквом раду, у то време организацијом је било обухваћено око 500 скојеваца, од којих је половина била у средњим школама. Према казивању Боре Дреновца, ниједна провала у том периоду није настала због ширине политичке активности, изузев жура на Карабурми у јануару 1942, него одозго од руководства, тј. од неких млађих чланова СКОЈ-а, који су стицајем околности дошли на руководећа места и кад су пали у руке полиције, која је непрекидно трагала за кадровима СКОЈ-а, нису имали чврсто држање.

Према дневном реду састанака Централног средњошколског актива, иако он није био устаљен, могу се сагледати проблеми које је решавала скојевска организација у средњим школама крајем 1941. и почетком 1942. године. На првом месту је било организационо питање, које је за СКОЈ било и политичко питање. Стално је претресана могућност проширења веза и ангажовања нових омладинаца, јер је један број скојеваца одлазио на терен, падао у руке полиције или је на неки начин губио везу и пасивизирао се, па је СКОЈ као живи организам требало стално допуњавати примањем нових чланова и вршити реорганизаације актива и језгара у школама, а и Централног средњошколског актива. Било је школа крајем 1941. и почетком 1942. где није било актива, као на пример у IX мушкој гимназији, у којој су деловала само три скојевца.

Друга тачка дневног реда била је политички рад. Расправљало се о свим политичким акцијама које је водио СКОЈ. Пре свега, објашњавала се политичка ситуација и стање на фронтима. Порази Црвене армије тумачени су „тактичким повлачењем“, а застоји операција у зиму 1941/1942. „природним условима“.

Код је у питању била школа, ту се, пре свега, дискутовало о бојкотовању антикомунистичких предавања непријатељски ангажованих наставника, затим пропагандна и учешћа у „радној служби“ за окупатора и других акција Недићеве владе међу средњошколском омладином. Међутим, до неког општег бојкота школа није дошло, али је било самоиницијативних напуштања наставе у неким школама због хладноће. Према процени Боре Дреновца, требало је у то време повести акцију против Недићеве „радне службе“ која је радила на ангажовању ученика за чишћење снега са улица. Штавише, о том питању Дреновац је одржао састанак Централног школског актива на коме је говорио о потреби најшире агитације против „радне службе“ и свих других фашистичких акција. Међутим, није се успело спречити да ученици учествују у овој акцији, али је постигнут значајан морални ефекат, јер је Недићева „морално патриотска кампања“ била извргнута руглу и сведена на праву меру, тј. принуду од које се бежало на све стране. У то време била је актуелна песмица која се певала и звиждала међу средњошколцима, а чији текст гласи:

„Војска смене
никако да крене,
а кад крене
војска смене
може и без мене.“

Као што смо напред номенули, тежиште политичког рада било је на стварању народноослободилачког фронта целокупне омладине. Та акција је поново оживела почетком 1942. године, с тим што се препоручивало, за разлику од 1941. године, формирање акционих и економских одбора у којима скојевци нису морали бити руководиоци, да би се тиме привукао на страну СКОЈ-а што шири круг ученика. Упорним

постојањем СКОЈ-а у пролеће 1942. године успешно су окончани разговори у погледу стварања одбора јединственог фронта средњошколске омладине. Међутим, провала у току пролећа и лета у средњошколском покрету спречила је да се овај процес доведе до краја, односно да се формирају одбори. Помало је било и опортунизма, односно страха да ће доћи до провала ако се крене у ширину. Због недовољне чврстине покрета, ова линија стварања најширих одбора јединственог фронта средњошколске омладине није увек довољно схватана и прихватана од свих делова скојевске организације.

Питању дисциплине и конспирације такође је посвећено доста пажње на Централном средњошколском активу. По тим питањима стање није било задовољавајуће. Већ смо навели да су старе форме рада споро превазилажене, а било је и самовољног напуштања СКОЈ-а од стране једног броја руководиоца, што је имало за последицу да су скојевска језгра у неким школама, као у VII мушкој гимназији, престала са радом.

На крају, на Централном средњошколском активу расправљало се и о финансијским питањима, и у том погледу скојевска организација постигла је значајне успехе прикупљајући чланарину и добровољне прилоге за Народноослободилачки фонд.

Централни средњошколски актив држао је састанке обично два пута недељно. На једном се подносио извештај о раду у току протекле недеље, а други састанак је био посвећен идејном уздицању, и на њему се читала и прорађивала марксистичка литература. Овим састанцима присуствовао је и Бора Дреновац све до провале у Месни комитет СКОЈ-а фебруара 1942. Од тада није долазио на Централни средњошколски актив, него је везу одржавао писмено преко Ранке Божовић.

Кад је био на путу да још више крене у ширину, СКОЈ су у средњим школама задесиле провале. Најпре је пао у руке полиције 27. марта 1942. Милутин Дорословац, који је руководио Централним средњошколским активом после Јосипа Шћурле. Ухапшен је на састанку са Борћем Срдићем који је довео полицију на угао Јужног булевара (Булевар првене армије) и Војводе Глигора улице (Устаничка). Он се у почетку одлично држао, иако је био претучен и пребациван у болницу да се лечи. Ништа није признао све док 23. априла није ухапшен Драгутин Мокрањац, који је врло брзо проговорио, али није много знао о Централном школском активу, сем да га води Дорословац. Кад се клупко провале почело да одмотава у јулу 1942. године, Дорословац је признао све што је знао о напредном покрету у средњим школама, али то више није било актуелно. После пада Дорословца почело је осипање Централног школског актива. 2. априла уханшене су Лепосава Митровић и Јелица Недић, а 14. априла Милован Миловић са Десанком Манчић. Милутин Дорословац, Јелица Недић и Лепосава Митровић покушали су да зауставе провале, тамо где је то од њих зависило. То потврђује чињеница да је највише тражени и једини преживели члан МК СКОЈ-а, Бора Дреновац, могао од све троје бити проваљен, а они то нису учинили. Добро држање Дорословца, као и других, ни из-

близа није оцењено у архивским документима како треба. Њихово држање је тренутно оцењивано, са становишта партијске оперативе и касније се о томе више није расправљало.

5. маја поново је ухапшена Славка Петровић и тиме је Централни школски актив, у саставу који је водио Дорословац, престао да постоји. Дреновац је потом задужио Миодрага Никитовића да кратко време води овај актив, а затим је за његовог руководиоца поставио Милорада Петровића-Лалу. Он му је сачинио и план веза са школама, јер се сада руководиоци актива нису смели састајати, нити знати једни за друге због конспирације и да не би дошло до поновног кидања веза. Према плану Боре Дреновца, везу са I и II мушком гимназијом и Трећом трговачком академијом одржавао је Александар Журжул. III и IV мушка гимназија биле су самосталне и са њима је држао везу Петровић, који је раније руководио радом III мушке гимназије. V мушку и Учитељску мушку школу водио је Војислав Пајевић. Са VI, IX и X мушком гимназијом одржавао је везу Милан Јосимовић, а VII мушку гимназију водио је Јубомир Шкеровић. После пуштања из затвора, Десанка Манчић одржавала је везе са I и VII женском гимназијом и Другом трговачком академијом, Бурђина Вукчевић-Бина са II женском гимназијом, Милица Петровић са III женском гимназијом и Вера Давидовић је руководила радом у IV и V женској гимназији. За све женске гимназије Милорад Петровићу веза је био Јубомир Шкеровић. Сврха ове реорганизације била је да се руководећа функција сведе искључиво на идејни ниво, с пуном вером у стваралачку самосталност сваког скојевца. Та су се очекивања и потврдила, јер је окупаторским властима остало да врше само мавовна хапшења, што је представљало ризичан екстрем.

Треба напоменути да у том периоду кризе НОП-а у Београду, када није постојао ни Окружни ни Месни комитет Партије и СКОЈ-а нити веза са Покрајинским комитетом, када на челу београдске скојевске организације, односно њених непроваљених остатака, остаје сам Бора Дреновац, сви непохватани скојевци остају на својим местима активни, доследни својој етичкој опредељености за народноослободилачки покрет.

После реорганизације, требало је најпре учврстити организацију СКОЈ-а у средњим школама, па онда почети са радом. Бора Дреновац их је охрабривао да уложе све снаге и да врате покрет на ниво пре првих хапшења руководиоца средњошколског покрета. Он је најбоље познавао ситуацију у којој се нашао СКОЈ у Београду, а посебно у средњим школама. Имајући то у виду, смањивао је захтеве али се и од њега тражило да се рад СКОЈ-а у средњим школама покрене по сваку цену.

Једна од акција коју је плапирао СКОЈ у јуну 1942. године била је да се онемогући заказана смотра средњошколаца на Видовдан 28. јуна и да се у ту акцију укључи што већи број средњошколаца преко акционих одбора. Ова акција успела је у извесној мери, јер су у неким одељењима саботиране припреме за смотру, а професори се нису много залагали да спрече бојкот. Због активности СКОЈ-а, школске власти с/

биле приуђене да одложе смотру за месец дана, када је увелико био школски распуст и када је дошло до опуштања у скојевској организацији.

Почетком јула 1942. године Милорад Петровић је све везе са руководиоцима СКОЈ-а појединих школа пренео на Милана Јосимовића, са којим је одржавао везу преко курира, најпре Марије Кијаметовић а затим Десанке Манчић. Милан Јосимовић се свакодневно налазио са руководиоцима СКОЈ-а из школа, а Петровић само приликом постављања нових политичких задатака и измена у тактици.

После неуспелог ометања смотра средњошколаца, руководство СКОЈ-а за средње школе донело је следеће одлуке: да се изврши чишћење покрета од свих кукавица и саботера и да се уведу нови омладинци, као и да се што хитније оствари јединствен фронт омладине преговорима са буржоаским омладинским организацијама, које су биле проенглески оријентисане. Ови задаци нису остварени, јер је дошло до хапшења Милана Јосимовића и Војислава Пајевића.

Без обзира што се средњошколско руководство СКОЈ-а свело скоро на Петровића, од њега је Месни комитет КПЈ за Београд тражио да најхитније успостави везе и рад у пуном опсегу. Последња директива коју је примио Петровић била је да се изврши бојкот матурантске радне службе. Међутим, за извођење ове акције није било потребних кадрова, а и Петровић је пао у руке полиције 23. јула 1942. године, јер га је провалила Десаика Манчић, која је ухапшена претходног дана.

Са његовим хапшењем онемогућена је свака даља реорганизација средњошколског покрега као целине, а осипање покрета које је започело са падом Дорословца завршило ее крајем јула и почетком августа 1942. године. Од великог броја ухапшених скојеваца из средњих школа упућени су у логор и стрељани: Јтепосава Митровић, Милорад Петровић, Миодраг Никитовић, док су остали руководиоци средњошколског покрета спроведени у логор за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци, да ту проведу одређени период времена. Тако су Славка Петровић и Даница Ивановић биле засужњене две године, а остали: Драгутин Мокрањац, Милутин Дорословац, Милан Јосимовић, Јелица Недић, Александар Журжул, Војислав Пајевић, Живка Јанковић, Десанка Манчић, Добрило Радојчић, Никола Настић, Зоран Милетић, Милић Митровић, Милан Милошевић и Неда Дивљан једну годину.

Растурању средњошколског антифашистичког покрета 1942. у Београду доста су помогли провокатори који су служили у полицији, као Душан и Александар Јовановић и Тенко Далвовић. Поуздано се зна да је Душан Јовановић успео да провали неке скојевске организације, пре свега у VI мушкрј гимназији и Радослава Паљића, студента, који је руководио IV рејонским комитетом СКОЈ-а крајем јула 1942. године, док је Тенко Далвовић препознавао поједине ученике на улици и хапсио их. Преко њих је Душан Јовановић поново покушавао да успостави везе са Партијом, чинећи јој одређене

услуге преко Власија Бухе, због чега ће бити откривен од Вере Милетић и Бухе, и стрељан заједно са Јанком Јанковићем у априлу 1944. године.

Ако је организација средњошколског напредног покрета била уништена кадровски, остао је читав низ мањих група скојеваца средњошколаца, које су вршиле пропаганду и утицај на своју околину, па спроводиле и акције. Оне су биле изложене прогонима и хапшењима окупатора и специјалне полиције. Неке од њих успеле су да успоставе везе са партизанским одредима у току 1943. и 1944. године и да оду у партизане, а неке су се одржале до ослобођења Београда. Иако су од стране партијског руководства назване „дивљим групама“, треба нагласити да су оне, иако без веза са вишим руководством КПЈ и СКОЈ-а, радиле за народноослободилачки иокрет.

Ако се студентски покрет у току окупације упореди са средњошколским покретом, долази се до закључка да је он постепено слабио док се није угасио. Од 1931. године студентски напредни покрет је стално јачао, да би уочи рата представљао веома снажну организацију, у организационом и идејном смислу. Међутим, уочи самог рата, а и у току априлског рата, студенти су напуштали Београд и одлазили у своје завичаје и тамо се задржали до почетка устанка, када се укључују као део руководеће снаге у разним крајевима Југославије. Тако се догодило да један веома снажан покрет остане не само без својих истакнутих руководилаца, него и без чланова.

Један мањи део студената активиста, који се задржао у Београду, није се могао лако сакупити и организовати јер Универзитет није радио. Да би се тај део активиста и других студената поново окупио око Партије и СКОЈ-а, формиран је у току јуна 1941. студентски актив. Секретар актива био је Марко Никезић, који је истовремено био и руководилац средњошколског покрета, а чланови: Жика Петровић, Бранко Поповић, врло кратко време, Никола Николић, студент технике, Ружица Шојић, студент медицине, Драгутин Мокрањац, студент медицине, Милан Марковић, студент филозофије, Александар Јовановић, студент филозофије, Миодраг Здравковић, студент технике, Меланија-Сека Гајгер, студент технике, Јован Бенишек, студент агрономије и Боса Јаношевић, студент Више комерцијалне академије. То су били углавном млађи активисти, тек укључени у студентски покрет, са изузетком Жике Петровића, Бранка Поповића и Марка Никезића.

У почетку се замишљало да се на сваком факултету оснује подактив, који би водили један или два члана тек формираног актива, али се убрзо одусгало кад се увидело да на неким факултетима није било ниједног активисте. Ипак, формирано је пет податкива. На Медицинском факултету подактив су водили Ружица Шојић и Драгутин Мокрањац; на Техничком факултету Миодраг Здравковић и Меланија-Сека Гајгер; на Филозофском факултету Милан Марковић и Александар Јовановић; на Пољопривредном факултету Јован Бенишек и на Вишој комерцијалној академији Боса Јаношевић.

Најпре је Комерцијална академија припојена другом сектору рада, а затим се распао подактив на Пољопривредном факултету са одласком Јована Бенишека на рад у V рејонски комитет КПЈ, тако да су деловала свега три иодаткива — на Медицинском, Филозофском и Техничком факултету.

Број чланова ових подактива стално се мењао, али иије био велики. Тако је, на пример, на Медицинском факултету у току јула било 20 до 25 активиста, да би у току августа тај број пао на 10 чланова. Укупно је на студентском сектору рада било у почетку обухваћено око 60 до 70 чланова, али се тај број смањио на 30, што је било равно броју актпвиста неке средње школе.

Задаци ових податкива били су: да одржавају конференције са политички неопредељеним студентима, да објашњавају тренутну политичку ситуацију и популаришу борбу Совјетског Савеза и југословенских партизана против фашизма и да утичу на политички неопредељене студенте да се опредељују за народнослободилачку борбу. Планирало се да се оствари сарадња са студентским родитељима да би и сами постали симпатизери НОП-а и да своју децу не би онемогућавали да се опредељују за НОП, затим са сеоском омладином иреко фудбалских утакмица, излета и других форми рада и да се скупљају прилози за Народнослободилачки фонд. Међугим, мало се од тога могло остварити за тако кратко време, сем што су сакупљани прилози за Народнослободилачки фонд.

Због недовољне активности и несналажења, пре свега због неискуства, у студентском активу било је у августу 1941. одлучено да се постојећи податкиви очисте од оних који су се колебали и који не могу одговорити обавезама које захтева ратна ситуација. Тада је почела да егзистира и нижа организациона форма од актива, која је називана скојевски одбор. Ови одбори требало је да окупљају симпатизере и да их вежу за себе, а осим тога преко њих би се вршило сакупљање новца, санитарског материјала, одеће, обуће и другог неопходног материјала за партизанске одреде.

Међу нешто успешније, спадали су подактиви на Медицинском и Техничком факултету. Драгутин Мокрањац окупљао је око себе групу студената медицине са којима је одржао неколико конференција. Састанци су одржавани код Ружице Шојић, Драгутина Мокрањца и Момчила Митровића. Мокрањац им је преносио директиве, затим разне летке и саопштења која су на тим састанцима прорађивана. У тој групи најактивнији су били Ружица Шојић, Драгутин Мокрањац, Бранко Мраовић, Драгољуб Петковић, Веселинка и ЈБуица Лазовић, Борће Лазаревић, студент ветерине и Момчило Митровић, студент агрономије. Један актив СКОЈ-а студената медицине водила је Смиља Тузлић. Борће Лазаревић је био техничар за студентски сектор, а Драгољуб Петковић делио разне партијске и скојевске материјале међу студентима медицине. Осим тога, прикупљани су прилози за НОФ, било је и покушаја да се покрет прошири, а предлагане су и саботаже.

На Техничком факултету Никезић је ангажовао Миодрага Здравковића да му помогне при окупљању студената на платформи народнослободилачке борбе и сакупљању прилога за Народнослободилачки фонд. Почело се са прикупљањем прилога за НОФ, а затим се прешло на припреме за борбу. Прилоге је скупљао заједно са Меланијом Гајгер и давао Никезићу, а касније Мокрањцу, а санитарски материјал Ружици Шојић. Здравковић је успео да придобије за рад Рајка Томовића и Светозара Прибића.

Због слабе активности ових подактива, јер нису одлучивали за саботаже, док су поједини студенти нестајали а неки од њих су пали у руке иолиције, редови СКОЈ-а су се на студентском сектору проредили. Покрет се нашао пред дилемом: или да се реорганизује или да прекине са било каквим радом и да се растури. Пошто је рад био доста слаб а број активиста се смањило, у току септембра 1941. одлучено је да оно студената активиста што је остало буде распоређено по рејонима на рад. Иако је студентски сектор рада ликвидиран крајем септембра, пребацивање студената на рејонски рад трајало је више од месец дана, јер су рејонски комитети били у фази реорганизације после провале у Месном комитету Партије и СКОЈ-а и нису могли брзо да прихвате нове људе.

За време свог трајања, студентски сектор није постигао неке завидне резултате, јер је дошло до његовог растурања, још док је био у процесу формирања. Овај пример показује да је у сложеним ратним условима тешко одржати самосталан студентски покрет, иако је ненобитна чињеница да су људи из овог покрета руководили не само средњошколским покретом, него и рејонским комитетима, а представљали су део руководеће снаге НОП-а скоро у свим крајевима Југославије.

НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТ У ЗЕМУНУ 1941—1942.

Развој народноослободилачког покрета у Земуну 1941—1942. имао је специфичну развојну линију, без обзира што је у почетку деловао ослањајући се на београдску партијску организацију, из које је и потицао највећи део његових руководећих кадрова. За разлику од Београда, Земун је у то време био мали град чије су становништво сачињавали Срби, фолксдојчери, Хрвати, Мађари, Словаци и припадници других националности. Најбројнији су били Срби, па фолксдојчери, који су окупацију Југославије искористили и преузели не само власт него и све гране делатности у Земуну и околини.

Смештање штаба генералног опуномоћеника за привреду окупиране Србије Франца Нојхаузена, предратног немачког конзула, у Земуну, био је знак да су Немци заинтересовани да Земун са источним Сремом остане у њиховим рукама, са перспективом да се са фолксдојчерима из других крајева Војводине око Дунава, укључујући и Београд, уз нова насељавања Немаца, формира немачка подунавска покрајина, упркос инсистирању усташког руководства да тај крај припадне новоформираној Независној Држави Хрватској. Иако су политичке и друге позиције Немаца биле знатно ојачале, ипак, после дугих преговора, морао се Земун са околином 10. октобра 1941. године предати у руке НДХ, уз обавезу да се немачке јединице и даље могу снабдевати са ове територије.

Немачка народност је и даље задржала у својим рукама не само управу него и све гране делатности, почев од привреде. Овакав привилегован положај фолксдојчера доводио је до бројних несугласица са усташком управом, која је постављена у овом крају. Захваљујући делимично тим несугласицама, а и томе што је полиција у Земуну била састављена од усташа и фолксдојчера, који нису имали довољно полицијског искуства и нису познавали одраније активисте Партије и СКОЈ-а, имала је земунска партијска организација нешто повољније услове него београдска. Упркос томе што је у малом граду било тешко водити илегалан живот, вештим руковођењем створене су такве основе организације Партије и СКОЈ-а, да каснији ударци загребачке полиције, који су уследили у току 1942. године, нису ове организације могли растури.

У истом периоду београдска партијска организација, иако бројнија и боље организована, имала је за противника једну професионално извежбану и добро организовану специјалну полицију, која је била далеко ефикаснија него земунска полиција. Усташком управном апарату и полицији требало је

дређено време да се уходају, а повољно је било за народно-ослободилачки покрет у Земуну што усташка полиција није сарађивала са специјалном полицијом, која је неке комунисте Земун знала од пре рата.

Немачка национална група у овом крају, као и у другим крајевима Југославије, у целини је стала на немачку страну. Њени припадници декларисали су се као немачки држављани, антијугословенски оријентисани, сем часних изузетака неколико породица које су од пре рата имале везе са радничким покретом Земун. У почетку окупације фолксдојчери нису ништа предузимали према српском становништву, иако је тињала дубока нетрпељивост, која ће доћи до изражаја после 22. јуна.

Без обзира на сву сложеност политичке ситуације и националних односа у Земуну, КПЈ је почела обнављати своје организације. У мају 1941. формиран је уместо Месног комитета КПЈ Срески комитет Партије и СКОЈ-а, који је био везан за Покрајински комитет КПЈ, односно СКОЈ-а за Србију. Под руководством Среског комитета Партије приступило се не само обнављању него и идејном и организационом јачању организација КПЈ и СКОЈ-а.

У почетку окупације, у Земуну су постојале четири партијске организације, углавном на производном принципу. То је била партијска ћелија у Фабрици чоколаде, коју су сачињавали Силвестер Фогл, секретар и чланови Шандор Мајор и Ленка Гаудер. Белија је расформирана у августу 1941, услед хапшења прве двојице, а Ленка Гаудер је искључена из Партије. Затим је постојала ћелија текстилаца, којој је секретар био Ото Бургер, а чланови Иванка Главашки, Марица Мамузић, Милан Павловић, Бурђа Бургер, Јован Бошковић и једна Словенка; ћелију дрводељаца и грађевинских радника сачињавали су Чеда Димитријевић, секретар и чланови: Бошко Филиповић, Јосип Шћурла, Андрија Милер. Белију металпа сачињавали су: Михајло Вукша, секретар и чланови: Милачко Константиновић и Пал Шоти.

Поред наведене четири партијске ћелије, изван број чланова Партије био је директно на вези Среског комитета и није био укључен у рад ћелија. То су углавном били они који су били познати као активисти радничког покрета и за које се чекала погодна прилика да се из Земун пошаљу на друге задатке, или су, пак, имали специјалне задатке, као што су обавештајна служба или партијска техника. То су били: Милан Марић, Маријан Василић, Јанко Фогл, Ратко Алекса, Анка Даус, а после хапшења Лазара Мамузића крајем јуна, Марица Мамузић и од септембра 1941. Тома Девалд.

Одмах после састанка Политбироа ЦК КПЈ 22. и Покрајинског комитета КПЈ за Србију, 23. јуна, сакупио је Милош Мамић Срески комитет КПЈ на пољани код Бежанијске косе. У то време већ је дошло до промена у Среском комитету, јер је Лазар Мамузић био ухапшен, Силвестер Фогл је морао да се удаљи из Земун, а у Срески комитет упућен је на рад из Београда Јанко Лисјак-Пушка, па су почетком јула Срески ко-

митет КПЈ сачињавали следећи чланови: Милош Мамић, Андрија Хабуш, Јанко Лисјак и Пал Шоти, као секретар Среског комитета СКОЈ-а.

У то време КПЈ и СКОЈ су се организационо консолидовали и постојећи чланови Партије и СКОЈ-а били су распоређени у све делове Земуне, и према производном и према територијалном принципу. Директива коју је пренео Милош Мамић на првом састанку после 22. јуна била је да се врше убрзане припреме за организовање устанка. Један од задатака у припремама био је да сваки члан Партије треба да оформи војну десетину која бп изводила саботаже и друге акције које ГПартија одреди. Поред сакупљања оружја и друге војне опреме и санитетског материјала, пришло се и организованом сакупљању прилога за народноослободилачки покрет, што је био задатак Народноослободилачког фонда, чији је рејонски одбор ускоро формиран и њиме је руководио Урош Остојић. Осим војне десетине, сваки члан Партије још пре 22. јуна имао је своју агитациону групу, сачињену од три до четири лица блиска Партији која су радила са масама.

У почетку устанка 1941. у Земуну се постепено ишло од мањих акција ка већим. Одређене ударне групе припремане су за акције, а онда кад би Партија проценила да су спремне за акцију, давани су им задаци. За разлику од Београда, где су акције грунеле са разних страна и Месни комитет КПЈ није могао у почетку све да држи у својим рукама, у Земуну је акцијама руководио и организовао их Срески комитет КПЈ, о чему смо детаљно писали у поглављу о диверзијама.

У току јула 1941. Срески комитет КПЈ за Земун издао је проглас у коме је позвао у ослободилачку борбу српски, хрватски, немачки и словачки народ и њихову омладину. Осим тога, Партија је развила широку политичку и организациону активност међу радницима, омладином и прогоњеним српским масама, али није одустајала ни од деловања међу другим народностима, па и међу Немцима. Њена активност нарочито долази до изражаја у великим индустријским предузећима, као што су „Икарус“, „Змај“, „Авала“, „Рогожарски“, „Телеоптик“ и друга. ГГогоршани услови рада под окупацијом погодовали су да се утицај Партије међу радницима убрзано и незадрживо шири.

Скојевска организација Земуне такође се активно укључила у све акције око почетка устанка, нарочито после састанка Среског комитета СКОЈ-а, који је одржан у канцеларпи адвоката Абафија, чија су два сина били скојевци. Том састанку присуствовали су а представници Централног и Покрајинског комитета СКОЈ-а и земунска организација је критикована због секташтва, иако је у то време имала у својим редовима око 150 омладинаца. Све акције које је СКОЈ изводио у Земуну и околини биле су под контролом Среског комитета Партије.

Услед одласка извесног броја чланова КПЈ из Земуне и пријеманових чланова, у јулу месецу 1941. извршена је реорганизација партијских ћелија, на тај начин што је од ћелије

металаца формирана прва теренска ћелија у центру. Секретар ове ћелије био је Михаило Вукша и чланови: Пал Шоти, Урош Остојић и Драган Рајнић (Рајнпрехт). Другу ћелију у центру сачињавали су: Едита Пискер, секретар и чланови Маргита Вук и Тома Девалд. У Горњем граду прва ћелија је настала од ћелије дрводељаца и грађевинских радника. Њелију су чинили: Чеда Димитријевић, секретар и чланови: Бошко Филиповић, Јосип Шћурла и Максим Дивнић-Штукица. Постојала је и друга ћелија у Горњем граду, коју су сачињавали: Бранко Ралић, секретар и чланови: Радомир Радовановић, Бурћа Бургер и Деса Лежајић.

У септембру 1941. поново је извршена реорганизација партијских ћелија, на тај начин што се вршило комбиновање територијалног и производног принципа организовања чланова КПЈ. Биле су формиране две партијске организације на производном принципу — у фабрици авиона „Икарусу“ и код железничара. У „Икарусу“ су у партијској ћелији били: Михајло Вукша, секретар и чланови Урош Остојић и кандидат Пера Јовановић, који је касније постао члан, а у ћелији железничара: Стеван Рајић, секретар и чланови Димитрије Марчетић, Домниковић, машиниста и Јован, бравар.

Територијалних организација у јесен 1941. било је шест, и у њима су такође извршене промене, јер су једни чланови одлазили а нови су примани. Тако, на пример, у другој ћелији у центру секретар је била Маргита Вук и чланови: Аца Синадиновић, Милан Поновић који је прешао из прве, а примљени су у Партију Радивој Голубовић, Милан Узелац, Стеван Ковач и Марко Бритвец, а из Београда је дошао Војислав Нановић-Ганди. Из организације су отишли у току 1941. Милан Поповић, Милан Узелац и Аца Синадиновић. У првој ћелији у центру секретар је био Драган Рајнић (Рајнпрехт) и чланови: Милан Поповић и Илија Роп/л.ић-Брка. Из ове ћелије у другу је отишао Милан Поповић, а примљен је један трговац, који се, кад је ухапшен, слабо држао и провалио чланове КПЈ са којима је радио, па је ова ћелија у новембру расформирана.

До промена је дошло и у три ћелије Горњег града. У првој ћелији секретар је био Бранко Ралић и чланови: Деса Лежајић, Радомир Радовановић, а примљен је Владимир Јовановић и из Београда је дошао Буца. Белија је расформирана у децембру 1941. кад је Буца ухапшен а Деса Лежајић и Радомир Радовановић отишли из ове ћелије и Ралић напустио Партију. У другој ћелији Горњег града секретар ћелије је био Чеда Димитријевић и чланови: Бока Коларић, Коста Драгичевић и један члан из Ваљаонице лима, а дошли су из других ћелија Деса Лежајић, Радомир Радовановић, Бошко Филиповић и Милан Узелац. За члана КПЈ примљен је Пера Серафимовић, а у Београд је отишла Деса Лежајић и на слободну територију Чеда Димитријевић. Почетком новембра секретар ћелије постао је Милан Узелац. Трећу ћелију Горњег града у јесен 1941. сачињавали су: Бошко Филиповић, секретар, и чланови Андрија Милер, Јосип Шћурла и Максим Дивнић. У новембру ова ћелија је расформирана јер су њени чланови отишли из Земуна, сем Бошка Филиповића.

Постојала је партијска ћелија и у Тошином бунару. У почетку је секретар био неко са надимком Мали, а од септембра 1941. Анка Даус и чланови: Елза Кошар и Милка Мењак. У октобру исте године ова се ћелија спаја са ћелијом у којој су били Сава Михаић, Херман Шенер и Марина Главашки и за новог члана је примљен Јакоб Кубуровић. После кооптирања Анке Даус у Срески комитет КПЈ концем октобра, секретар ове ћелије је био Сава Михаић.

У идејном и пропагандном раду КПЈ веома важно место заузимала је партнјска техника, па је Срески комитет КПЈ за Земун од како је основан тежио да створи своју технику. У почетку, за рад на техници Андрија Хабуш је ангажовао Анку Даус, по њеном доласку у Земун у лето 1941. у Прво време партијска техника је била смештена у Анкином стану на Чуковцу, а кад се преселила у Тошин бунар, пренела је тамо технику, која се састојала од шапирографа, матрица и боја. Тој материјал скривала је испод кревета у скровишту начињеном у поду. Партијске материјале и огкуцане матрице доносили су јој Димитрије Марчетић и Тома Девалд. Умножене материјале Анка Даус је разносила по одређеним пунктовима у Земуну, где их је предавала члановима Партије или секретарима партијских јединица.

Партијска техника била је потпуно одвојена од осталог партијског рада и за њу је знао само секретар Комитета. Њена организација у Земуну изгледала је овако: један од чланова Партије био је задужен да хвата вести са радија, а то је била Маргита Вук, и она их је забележене предавала следећем члану Партије на вези који је те рукописе прекуцавао на матрици, а трећа у том низу била је Анка Даус која је тај материјал умножавала и спакован предавала на одређеним пунктовима. Четврти човек у том низу, обично секретар партијске организације, делио је тај материјал члановима Партије и грађанима. Ниједан од њих није знао којим се послом бави други, нити како се зове ни где станује. Тој великој конспирацији треба захвалити што се партијска техника обично најдуже одржавала да не буде проваљена.

Целокупан материјал за партијску технику у почетку је набављао Милош Мајић, а касније и други секретари по редоследу којим су се мењали. У октобру 1941. године техника је пребачена у Железничку колонију Земун-Нови град, а 1942. године у Светотројичку улицу у Горњем граду. Кад је Анка Даус преузела руковођење једном партијском организацијом, септембра 1941, у техници су радили Ирена Стојишић и Џемал Аликалфић.

Из ове технике Среског комитета излазиле су свакодневно „вести са фронта", затим бројни леци и прогласи. Овај пропагандни партијски материјал од јесени 1941. почео се делити и по селима земунског среза, где су већ постојале партијске организације или упоришта.

Најпре је везе са ћелијама и упориштима КПЈ у земунском срезу држао Андрија Хабуш, а после његовог одласка на Космај, од септембра 1941, Пал Шоти. Они су обилазили

села повезујући предратне комунисте, учвршћујући постојеће и стварајући нове партијске организације. Тако су већ у лето 1941. постојале организације: у селу Прогар од 6 чланова КПЈ, Дечу од 4 члана, Шимановцима од 6 чланова, Крњешевцима од 5 чланова, у Батајници најпре од 3 члана а затим је нарасла на 7 чланова, у Сурчину се ствара група кандидата за чланове КПЈ, најпре 2 а затим 5 кандидата. У наведеним селима убрзо се формирају и активн СКОЈ-а. У Ашањи, Угриновцима, Јакову, Бољевцу и Петровчићу постоје партијска упоришта са једним или два члана КПЈ.

Ова покретљивост земунске партијске организације одражавала се и на Среском комитету КПЈ. Половином августа 1941. године ухапшен је Силвестер Фогл, а 30. августа на састанку Среског комитета КПЈ у стану Јове Вукичевића ухапшени су Милош Мамић и Андрија Хабуш, док су Јанко Лисјак и Пал Шоти побегли. Наравно да полиција није знала кога има у рукама, па према њима није био примењен посебан режим, него су били помешани са осталим затвореницима који су ухапшени у првом налету полиције 10. јула 1941, углавном припадницима „Слоге“, омладине и синдиката. Тада је било ухапшено око 25 лица, међу којима су се налазила и три члана Партије — Ратко Алекса, студент, Васа Мартиновић и Сава Михић. Иначе, међу њима се налазило доста припадника немачке националности, између осталих Шенерови, Едита Пискер и Тома Девалд. Ова група фолксдојчера пуштена је из затвора у тренутку кад је требало усташе да преузму Земун. Касније, у августу, ухапшена су још два члана КПЈ — Шандор Мајор и Марко Бритвец. Партијска организација Земуна донела је одлуку да се носи храна у затвор Ратку Алекси, Сави Михићу и Васи Мартиновићу, јер они нису имали никога од родбине у Земуну, а имали су значајну улогу у земунској партијској организацији. Међутим, специјална полиција и Гестапо убрзо су преузели Ратка Алексеу и Васу Мартиновића и одвели их у затвор у Београд.

У време кад су ухапшени чланови Среског комитета КПЈ доведени у затвор, Тома Девалд је био затвореник-слободњак. Он је уз помоћ полицајца Франца Канаша, који је био на вези са Јанком Лисјаком, успео да укључи Силвестера Фогла и Андрију Хабуша у групу која је ишла на рад, одакле су они побегли. Од чланова Партије остали су још Милош Мамић, Шандор Мајор и Марко Бритвец. Под изговором да их води да чисте двориште, Тома Девалд их је одвео до једног прозора у приземљу затвора и они су искочили и побегли, сем Бритвеца који је ухапшен и страховито мучен, али никог није откrio.

Чим су побегли из затвора, Фогл, Хабуш и Мамић напустили су Земун, па је за секретара Среског комитета дошао Јанко Лисјак а члан је био Пал Шоти, који је добио задужење да делује у селима земунског среза. У Срески комитет су потом кооптирани Чеда Димитријевић и Јосип Шћурла, а после њиховог одласка из Земуна Анка Даус и Буца, који су ухапшени 10. децембра. Губитак за партијску организацију Земуна представљало је хапшење члана КПЈ Петра Јововића,

такође у децембру, кога је провалио један млади радник у „Икарусу“. Јововић је страховито мучен, па је остао без табана и није могао да се креће. Партијска организација му је достављала храну и новац, али није могла да га спасе и он је стрељан.

Крајем 1941. Срески комитет су сачињавали опет само Јанко Лисјак и Пал Шоти, а у фебруару 1942, придружио им се Марко Никезић као секретар Среског комитета СКОЈ-а. У том саставу радио је Срески комитет Партије све до јуна 1942. године, када је Лисјак отишао за секретара Месног комитета Београда а секретар је постао Стеван Дукић, али само кратко време и чланови Марко Никезић, Лајош Јо и Урош Осгојић.

У извршавању свих задатака у току окупације Срески комитет КПЈ имао је безрезервну подршку Среског комитета СКОЈ-а и око 150 скојеваца, које је организовао овај комитет у форми актива и подактива, док је везу са скојевцима у срезу одржавала Партија. Прекретницу у развоју СКОЈ-а у Земуну означило је поменуто скојевско саветовање у стану браће Абафи, коме су, поред два скојевца из Земуна, присуствовали и представници Централног и Локрајинског комитета и Месног комитета СКОЈ-а Београда. После овог саветовања, одржавају се састанци и конференције са омладином. Међу њима треба поменути скуиове омладине у кули код гробља, у виноградима Тепавца и на Калварији, у становима и на острву преко пута Куле, где је говорио Јосип Шћурла групи од близу 200 омладинаца. Резултат ових саветовања и конференција убрзо је био приметан, јер се организација СКОЈ-а ширила и расла по Земуну. Скојевски активи обухватили су по неколико скојеваца и чим би број био већи, актив се делио на два дела. Сваки члан СКОЈ-а имао је свој под-актив коме је делио пропагандни материјал и који је прикупљао помоћ за Народноослободилачки фонд. Из подактива регрутовани су нови чланови СКОЈ-а.

У почетку устанка из Земуна није велики број скојеваца и чланова Партије отишао у партизанске одреде. Разлог је био што са два сремска одреда 1941. није постојала веза, па су они који су ишли у партизане морали ићи преко везе у Београду у Космајски или Посавски одред. У јулу 1941. кренула су у Космајски НОП одред три омладинца: Милан Марић, радник, Љуба Љубинковић и Мирко Тепавац, ученици. Они су преко везе у Београду возом стигли до Рипља, где их је сачекао један свештеник и одвео их у прву чету Космајског НОП одреда. Касније је било више одласака у Посавски и Ваљевски НОП одред, па су отишли на пример Силвестер Фогл, Аца Девалд, Шандор Мајор, Ото Бургер са женом, Маријан Василић и други. Могућност одласка у партизанске одреде нагло је сужена већ у октобру 1941, па је у првој години револуције главна борба са непријатељем вођена у Земуну и околним селима. Ако се није масовно ишло у одреде, Срески комитет КПЈ је крајем 1941. године упутио на терен земунског среза више истакнутих чланова КПЈ чији је опстанак у граду био све тежи, јер су због своје активности већ били

познати грађанству, а делимично и полицији, која је знала да раде као инструктори по селима. Са свима који су упућивани на терен Пал Шоти је одржао кратак курс, на коме су проучили историју Партије и разне материјале који су се односили на рад Партије на селу.

Већ у току зиме 1942. одлазе у земунска села Драган Рајнић (Рајнпрехт), Илија Рогулић и Бура Ливада у Сурчин, обухватајући својим радом Добановце, Јаково, Бечмен. Затим у Добановце одлази Урош Остојић, у Шимановце Едита Пискер, која прелази у Прогар, где стиже и Аика Даус и Марија Главашки, и у Карловчић Михајло Вукша. Они су успели не само да учврсте постојеће партијске и скојевске организације, него да створе и нове организације и одборе народноослободилачког фонда, проширујући агитационе групе, женске активе и омасовљујући постојеће месне десетине.

Док је у Београду народноослободилачки покрет трпео ударце од полиције због одсечености од околних села, у Земуну се покрет све више ослањао на села земунског среза, постепено јачајући.

Поред успешног развоја Партије и СКОЈ-а и акција њиховог чланства, које смо описали у поглављу о диверзијама, постепено се стварало јединство широког слоја грађана различитих народности — Срба, Хрвата, фолксдејчера и Мађара кроз народноослободилачки фонд, који је имао политичко обележје најширег народног покрета.

Иако је народноослободилачки покрет добио у ширини, још увек је развој партијских и скојевских организација, на крају 1941. и почетком 1942, текао доста споро. Због строгих критеријума приликом пријема у Партију, број чланова Партије споро је растао. Тако је, на пример, у „Икарусу“ почетком 1942. године био само један члан и један кандидат за члана КПЈ, иако је већина радника била обухваћена кроз разне акције за НОП. У Дечу је највећи део села био под утицајем НОП-а, а ћелија је имала само 4 члана, а у неким селима још није било партијске организације, као у Купинову и Угриновцу. Иако се интензивно радило за НОП, још увек је у Земуну било 6 партијских ћелија, као у лето 1941. године.

Ову неравномерност између ширине народноослободилачког покрета и бројности партијских и скојевских организација запазио је и Покрајински комитет КПЈ за Србију, па је у писму почетком фебруара 1942. године инсистирао да један град као што је Земун, који има од 10 до 15.000 радника, „мора да има јачу партијску организацију“.

Организационо је ситуација била нешто боља са СКОЈ-ем, јер се активност партијских ћелија одвијала преко скојевских актива, а пре свега рејонских руководства СКОЈ-а. Један скојевски рејон обухватао је део Земуна, Горњи град, Кулу и Ново село. Секретар овог рејонског актива био је Борђе Коларић и чланови: Милан Степановић, који је одговарао за рад актива у Новом селу, Бранко Пешић за Кулу и Славко Крњешевац за Горњи град. Свако од њих држао је на вези по два-три скојевска актива, а сваки члан СКОЈ-а имао је на вези

по две-три оmlадинске групе од ио три до седам оmlадинаца, док је секретар Рејонског руководства СКОЈ-а држао на личној вези неколико скојеваца. И 1942. године били су оштри критеријуми за пријем у чланство СКОЈ-а. Да би неко постао члан СКОЈ-а морао је да изврши одређен задатак везан за извезан ризик, преко кога се испитивала спремност сваког будућег члана за жртвовање за покрет. Као и другде, одржавани су састанци СКОЈ-а два пута недељно. Један од њих је био теоретски, а други радни, на коме су разматрани извештаји о извршеним задацима и одређивали текући задаци.

Пре сваког састанка требало је смислити неки изговор за настајање, у случају да наиђе полиција, затим је следио дневни ред који је углавном садржао три тачке. Прва тачка обухватала је информисање о тренутној војној или политичкој ситуацији, када су изношене оцене старијих руководства. Као друга тачка следио је извештај о раду сваког појединца, а трећа тачка је обухватала текући план рада за следећих седам дана. Главни творац целокупног механизма конспиративности СКОЈ-а био је Марко Никезић. Све је било прецизно планирано и нису дозвољаване импровизације, па се и на састанак долазило и одлазило у размацама и конспирација је била спроведена у највећем могућем степену.

Посебно велики утицај СКОЈ је имао у Земупској гимназији и Трговачкој академији. Велпки број ученика био је обухваћен радом за народноослободилачки покрет. У масовним акцијама, као што су писање парола по граду и растурање летака, било је ангажовано око пет-шест ученика из сваког разреда. У тим акцијама ковало се другарство између српске, хрватске, немачке, словачке, мађарске и друге оmlадине.

Уиорни рад КПЈ и СКОЈ-а уродио је плодом у пролеће и лето 1942. године, када су сазрели услови да се изврше припреме за стварање Посавског НОП одреда. У време пуне активности, рад Среског комитета КПТ био је погођен губитком секретара Стевана Дукића половином јуна 1942. године, али је нови секретар Пал Шоти и чланови Марко Никезић, Урош Остојић, Лајош Јо и Анка Даус, уз помоћ инструктора Покрајинског комитета КПЈ за Србију Видоа Смилевског, настојали да спроведу у дело директиве Покрајинског комитета КПЈ за Србију.

На једном састанку у Улици Сибињанин Јанка образован је биро сеоских ћелија, који су сачињавали: Анка Даус, секретар и чланови Михајло Вукша, Славко Хрњачки, Бура Ливада и нешто касније Марна Главашки. Његово образовање и активност која је потом уследила повољно су се одразили на развој и даље јачање партијских и скојевских организација у земунском срезу. Стварају се нове партијске ћелије у Сурчину од 4 члана, Бољевцима 3, Карловчићу 4 и Добановцима 3 члана КПЈ. Створени су нови или проширени постојећи активности СКОЈ-а. Тако у Прогару делују 3 актива, у Шимановцу актив има 8 чланова, а формирају се нови активи у Добановцима и Сурчину.

Половином 1942. године партијска организација у Земуну обухвата 33 члана и 14 кандидата за чланство у КПЈ, а по

селима било је 27 чланова КПЈ. тако да је укупно у граду и срезу било 60 чланова КПЈ од 16. јула 1942. социјална структура поменутих 60 чланова КПЈ изгледала је овако: радника 25, занатлија 3, беземљаша 2, сиромашних сељака 2, средњих сељака 8, интелектуалаца 12 и подофицира 2.

У то време СКОЈ је већ постао доста масовна организација од око 400 чланова. И у Среском комитету СКОЈ-а, који је од половине фебруара 1942. водио Марко Никезић, дошло је до одређених промена. Војислав Нановић и Стојан Свиларић су изашли на територију земунског среза, а Деса Лежарић у Београд, па су нови састав Среског комитета СКОЈ-а сачињавали: Марко Никезић, секретар и чланови: Бранко Плећаш, Мирко Тепавац и Емилија Јакшић.